

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

БИБЛИОТЕКА
ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Главни и одговорни уредник

Др Небојша Кузмановић

Рецензент

Милан Кољанин

Дизајн корица

Ивана Гавриловић

© Архив Војводине, 2025.

БОРИСЛАВ ЂУКИЋ

НЕПРЕБОЛНИ ОЖИЉЦИ МАЛИХ ЛОГОРАША

Нови Сад, 2025.

ПРЕДГОВОР

Пред читаоцем је књига Борислава Ђукића под речитим насловом *Нейреболни ожиљци малих лојораша*. Аутор ју је посветио страдалној деци Козаре и Поткозарја, жртвама једне од највећих трагедија Другог светског рата на тлу Југославије. Посвећена је како онима који су изгубили свој живот, тако и онима који су преживели или су живели под другим именом без знања о свом правом идентитету. Окосница ауторовог наратива је животни пут једне од жртава козарачке трагедије, Бригите Кнежевић, односно Мике Бундало. Читалац се упознаје и са бројним другим малим страдалницима, пре свега онима, који су на разне начине били повезани са главним јунаком књиге. Свака од ових прича је свет за себе и баца још једно светло на трагедију српског народа Козаре, Поткозарја и суседних крајева током лета 1942. године. Ово страдање је било последица велике офанзиве немачких и хрватских (Независне Државе Хрватске) војних снага на народ и партизане ових крајева. Масовно убијање током војних операција или после заробљавања, како на самом терену, тако и у логорима Јасеновац и Стара Градишка, затим у логорима за децу, масовно интернирање и протеривање целокупног становништва, пљачка и уништавање имовине говоре о намери власти усташке државе да се српски народ на разне начине потпуно уклони и са овог подручја. Војна операција против партизана је била средство за наставак усташке хрватске политике уништења српског народа новостворене велике државе, главног ослонца нацистичке Немачке на тлу раскомадане Краљевине Југославије до самог краја рата.

Вероватно најбољи репрезент представе о Козари у популарној култури социјалистичке Југославије је познати филм Вељка Булајића *Козара* из 1962. године. Овај филм је уједно и један од најбољих представника такозваног југословенског

партизанској филма који је као такав препознат у филмској теорији. Као и у већини филмова о војном сукобу у Југославији у Другом светском рату у њему је изнад свега негован херојски наратив. Тај наратив је имао своје политичко оправдање, али је у мањој или већој мери потискивао оно што је био битан део ратне стварности током овог периода: масовно страдање цивилног становништва, као и страдање у логорима, посебно страдање деце. О овој теми је током више деценија снимљено само неколико играних филмова. При томе је страдање у усташким логорима било потиснуто и занемарено, али је постојало и живело у свести страдалника и њихових породица.

У популарној култури је негован култ о партизанском херојству, о „бици на Козари“, али се мало истицало оно што је следило овој војној операцији: масовно страдање српског цивилног становништва, напосе највеће жртве, деце. Иако о овој теми постоје историографски радови, целовита слика о страдању српске деце са Козаре и о свим њеним аспектима добијена је тек релативно недавно, захваљујући дугогодишњем истраживању Драгоја Лукића и објављивању дневника Диане Будисављевић. Тек тада је могла да се стекне потуна слика о томе колики значај је имала велика акција спашавања српске деце из усташких логора, који је покренула и водила ова храбра Аустријанка. Један од резултата ових сазнања је и снимање првог играног филма о страдању српске деце Козаре и њиховом спасавању . О томе су снимљена и два документарна филма, један у Београду, други у Загребу. Ипак, ова тема би морала да буде много присутнија у јавности и у неговању културе сећања јер се без ње не може разумети карактер Другог светског рата у Југославији. Тим пре што се број оних који су непосредно или посредно били жртве усташке политике уништења Срба и српске деце мери стотинама хиљада.

Борислав Ђукић је своју књигу назвао романом. То није

случајно јер ауторов поступак и метод писања имају романсекне елементе који доприносе динамици исказа. Можда је тачније рећи да књига припада једном жанру који можемо назвати документарни роман са елементима биографије. Аутор је настојао да причу своје јунакиње и других малих страдалника да у ширем контексту историјских догађаја, тако да се у књизи складно допуњавају два основна нивоа: индивидуални и општи. Занимљив је и ауторов поступак да се животне приче малих јунака откривају постепено, често кроз дијалоге, који постепено упознају читаоца са трагични судбинама малих страдалника и њихових породица. Кроз дијалоге Бригите Кнежевић, односно Мике Бундало и Божидарке Грубљешаић Фрајт, познате глумице, читалац се постепено упознаје са њиховом њиховом животном причом, које су уједно парадигматичне и за животне приче целих генерација српске деце Козаре и Поткозарја. Њихова потрага за својим правим идентитетом сведочи о упорности да се нађе своје порекло, али и сопствени мир ма колико то било болно и повезано са сазнањем о смрти најближих чланова породице. Показало се да је тај мир био тешко достижан јер је траума страдања оставила неизбрисив траг на њиховим животима.

Мада то аутор не истиче експлицитно, акција спашавања српске деце је имала и своју тамну страну. Велики број спашене деце трајно је изгубио свој прави, српски и православни идентитет јер су прихваћена и одгајана у хрватским католичким породицама, које им нису откривале њихово право порекло. Бригита Кнежевић и бројни други мали страдалници су успели да се споје са својим породицама, али многи нису. Римокатоличка црква и сам надбискуп Алојзије Степаинац, после великог оклевања, придружили су се Акцији Диана Будисављевић и њеног круга када су проценили да је то начин да наставе своју политику покатоличавања православног српског народа и то његовог најрањивијег дела, деце. Томе су допринеле

и послератне комунистичке власти које су одузеле картотеку деце Диани Будисављевић и одстраниле је из спајања породица са спашеном цецом.

Са великим познавањем и разумевањем аутор је приказивао психолошка стања своје јунакиње током целог њеног животног пута, њен младалачки и породични живот, ангажовање у Удружењу логораша и потомака *Јасеновац* и, коначно, одлазак. Најраније животно доба, уједно и најтрауматичније, дуго је било непознаница и са саму јунакињу. Њена потрага за идентитетом и „копање по пепелу“ има не само документарну, него и изузетну књижевну вредност. Слике бежаније и скривање, масовног убијања, раздвајања мушкараца од жена и деце, интернирања и одвајања деце од мајки, помор и спашавање деце током акције Диане Будисављевић и великог круга других људи, којима су то усташке власти невољно дозволиле на притисак немачких представника, све то је део историјске основе наратива о Бригити Кнежевић, односно Мики Бундало. Захвални смо Бориславу Ђукићу што нас је својом књигом на најбољи начин упознао са личном и колективном трагедијом чијих размера и последица ни данас многи нису свесни.

Милан Кољанин

У Београду, 28. јула 2025

ПРОЛОГ

Ово је никад испричана прича о Бригити Кнежевић и другој деци логорашима, посебно онима, који су изгубили идентитет и живот, или део живота, и проживели га под другим именом. Бригита је дете са Козаре, мала логорашаца у усташком логору смрти *Сџара Градишка*, коју је спасила хероина и добротворка Диана Будисављевић. Њено право име је Мика Бундало, рођена 25. априла 1940. у кнежопољском селу Грбавци – Међувође, код Дубице. Њени усвојитељи Даница Елшик и Штефан Фристић, дали су јој име Бригита. Из миља су је звали Гита, а презиме је добила по поочиму Фирстић. Променила га је у Београду удајом у Кнежевић. За њу је у Дианиној картотеци вођен досије *Милица*. По усвајању, Даница и Штефан су је покрестили у католичку веру, и одгајали у хрватском духу, посебно када је постала штићеница Дома за ратну сирочад у Цриквеници.

У свом веома загонетном и драматичном животу проживела је и преживела несхватљиве трагичне, несрећне и срећне догађаје, који су се трајно утиснули у њен ум. Пролетети кроз такав веома загонетан и крајње интересантан живот значило је непрекидно оживљавање и призивање сећања. Ретроспектива таквог живота на страницама овог рукописа, личи на неки сан, у којем је сав живот скупљен и смањен.

У Бригитином животу ништа није црно и бело. Увек се нађе нека нијанса сиве. Човек бира животни пут, којим ће ићи, међутим, понекад не уме нити може да се супротстави судбини, наслеђу, случајности, јер живот зависи од непрекидног следа догађаја.

У животу све нам се дешава са неким разлогом. И све што преживимо и проживимо само је још једна животна лекција и непроцењиво искуство, за шта се у животу вреди борити. Живети

значи бити спреман за падове и устајања, поразе и победе, патњу, тугу и бол, сетне и срећне тренутке. Тајну опраштања Бригита је проналазила у прихватању промене и прилагођавању. Добро је искусила да се мења и постаје другачија. Како рече уругвајски писац-есејист, педагог, филозоф, Хозе Енрике Родо: *Нико од нас није једно биће, већ много њих у низу. И те личности, које се мењају, избијају једна из друге, обично имају међу собом врло необичне и чудне прошиврености.*

Бригита је животни циљ остваривала савлађујући многобројне препреке. Пробила се кроз живот из дана у дан - из часа у час. На трновитој животној стази било је болно и мислити на прошлост, а камоли живети са њом, међутим, она је успела да сачува прошлост. Ројиле су јој се жеље и остварења, иако неке од тих жеља никад није остварила. Сваки човек је господар свог живота, своје садашњости и своје будућности. Почетак, средина и крај људског живота знају се када човек умре: до тада је све недовршено и чак се ни најважније ствари не могу утврдити. Човек није непогрешив, грешила је и Бригита, али су грешили и према њој. На крају у праштању проналазимо последњу одбрану.

Иако су сећања рај из којег нас нико не може истерати, Бригита ни уз велику жељу није успела да нека сахрани заувек. Она која је меморисала у кофер сећања често су јој навирала на двери ума и досађивала као комарци. Многа сећања је прихватила да живе у садашњости, иако су била налик далеком сну. То је само једна од великих изгубљених битака.

Бригита је одбијала кајање, јер су успомене вратнице прошлости, и што су нам те успомене драже, то се вратнице широм отварају. Успомене су често и камење на које се спотичемо. Бригита је у животу увек тражила оно добро и позитивно у људима.

Има и горих места од овог живота, говорила је Бригита, у животу се увек нешто мора жртвовати. Сваки дан, који прође, је још један дан изгубљене будућности. Живот није тако дуг да се човек умори, а и судбину не можемо променити, и зато се непрекидно морамо радовати.

Бригита никада није губила своју страст за животом, на који је била поносна. Њен живот је понекад личио на приче које је раније читала, а односиле су се на покошену младост на Козари и у усташким логорима смрти.

Познанство Бригите Кнежевић са тада славном југословенском глумицом из Загреба Божидарком Фрајт почетком осамдесетих година двадесетог века, претвориће се касније у велико пријатељство. Њиховим причама никад није било краја.

Тако су се њих две договориле да једног дана, кад Божидарка допутује у Београд, прошетају Калемегданом и поразговарају. За Божидарку је Бригита била велика непознаница са загонетном и веома интересантном прошлошћу. Будући да је и сама рођена у Поткозарју, са великом пажњом слушаће Бригитину животну исповест.

Дан њихове шетње и разговора био је диван, почетак јуна, а процвале липе су шириле свој биомирис. Посматрале су место где Сава љуби Дунав, сплавове, који су се помањали тих година на обалама река. Тако усредсредише погледе преко Бранковог моста на *Сћаро Сајмишће*.

-Како видим *Сћаро Сајмишће* није нешто уређено онако како би требало да изгледа спомен-обележје жртвама рата - рече Божидарка.

-Осим оног споменика жртвама рата на оној ледини поред Саве, мало шта се урадило на уређењу објеката у којима су биле заточене и зверски мучене жртве рата. Ту су били почетком рата заточени Јевреји и Роми. Тај логор је касније, од друге половине јула 1942, попуњаван српским патриотама и комунистима, који су мучени, убијани и депортовани у друге логоре смрти.

-Само са наше Козаре у *Сћаро Сајмишће* је из усташког логора *Јасеновац* у другој половини јула 1942. депортовано око

12.000 Козарчана, претежно мушкараца. Многи се никада нису вратили на Козару - рече Бригита, па настави:

-Концентрациони логори *Старо Сајмишће*¹ и *Бањица*² су били фашистички логори смрти. Јеврејска заједница из Београда је поднела низ иницијатива, предлога, пројеката, захтева, како да се уреди спомен-обележје Старо Сајмиште, а до дана данашњег није се далеко отишло са реализацијом.

-Драга моја Бригита, изгледа да тешко заборављамо оно што нас прати од детињства, страдања, логоре смрти око себе. У животу постоје неки тренуци на које увек враћамо, живимо у њима и за нас не постоји ништа друго.

-Управо тако, одговори Бригита, па настави:

-У Београдској операцији октобра 1944. на прилазу Београду под Авалом, погинуло је много прекаљених бораца 5. Козарачке бригаде. Планирам, са борцима Секције 5. Козарачке бригаде, обићи споменик у Зуцама. Ја сам са собом понела све своје успомене из Загреба, од оних меморисаних у коферу сећања, до

---

1 Нацистички логор *Старо Сајмишће* је формирала немачка команда у Београду. Кроз њега је прошло 32.000 заточеника, а убијено или умрло између 6.280 и 6.320. Од 15. августа 1941. у логору је за масовно убијање коришћено гасно возило тзв. *душојеујка*. Лешеви угушених су сахрањивани на Новом гробљу у Београду, где су пронађене масовне гробнице са око 7.000 костура. Остали логораша су депортовани у *Аушвиц* и *Мауџхаузен*. Од 32.000 логораша убијено је или умрло 10.636. До краја 1942. у Србији је, после Естоније, решено тзв. јеврејско питање, а од тада логор се пуни логорашима из НДХ и Источне Босне. Од 12.000 депортованих Козарчана из логора Јасеновац, враћено их је око 3.000 и одмах поубијано у *Јасеновицу*.

2 Логор Бањица од 9. јула 1941. до 5. октобра 1944. био је смештен у бившој касарни 10. пешадијског пука *Краљица Марија*. Кроз њега је прошло око 25.000 логораша. Према сачуваним подацима Радована Чарапића, заменика управника логора, може се утврдити број од 23.288 логораша, од којих је 3.000 стрељано у Јајинцима. Према подацима Гестапоа, од 1941. до краја августа 1943. стрељано је 13.862 Јевреја и 62.184. Срба. Од укупно 17.800 Јевреја у Србији живот је изгубило 14.800 или 82%.

оних које сам бележила у разне своје споменаре у школи, албуме слика, поједина писма, две лутке. Успомене су као поточићи воде на камењу, што их се чешће присећаш то дубље зараћају у памћење, тако да оне најчешће остају заувек најупечатљивије.

-Пије ми се нешто, ожеднела сам. Предлажем да седнемо у онај кафић испод музеја и освежимо се, а и време је за поподневну кафу - рече Божидарка.

Селе су за сто испод сунцобрана. Ћарлијао је лагани ветрић, који је учинио седење веома пријатним. Чула се лагана музика са радија из кафића. Наручиле су освежење и кафу и наставиле започету причу. Бригита је за Божидарку Фрајт у новинама прочитала да је дете са Козаре, да ју је Диана Будисављевић спасила из усташког логора смрти. Ко би пре ове вести у новинама рекао да је Божидарка Фрајт бивша мала логорашица. У филму *Ужичка Република* је глумила лик Наде. Својевремено је била велика звезда југословенске кинематографије, једна од најлепших глумица, и прва са ових простора, која је на филму обукла бикини. Године 1976. југословенски медији су објавили сензационалну вест да је славна глумица Божидарка Фрајт мала логорашица, дете са Козаре, заправо Божидарка Грубљешкић из Велике Жуљевице, код Босанског Новог, данас Новог Града.

Бригита Кнежевић се добро сећа Божидарке Фрајт, када јој је 1978. из Загреба донела крштеницу. Тада су се састале у београдском хотелу *Мейројол*. Том сусрету су још присуствовали Драгоје Лукић, Марино Зурл са сниматељем Домиником Зеном и народни херој са Козаре генерал Бошко Шиљеговић. Договорили су се да Бригити помогну да пронађе своју биолошку породицу. Од тог сусрета њих две су се спријатељиле. Божидарка јој је помагала у проналажењу биолошких родитеља. У међусобним сусретима незаобилазне теме су биле везане за сурове, драматичне догађаје у усташким логорима смрти.

-Драга Божидарка, југословенска штампа је увелико писала а на ТВ се говорило о теби. Многи догађаји из живота се не могу испричати. Увек нешто ново изрони из сећања. Изузетно ме интересује како си ти пронашла твоју породицу?

-Ах, Бригита, мене је пронашла моја тетка Дара Грубљешић, очева сестра, првоборац са Козаре, када сам напунила 36 година. Пратећи ТВ серију *На њују за Монџевидео*, тетка ме је препознала.

-Како је успоставила контакт са тобом?

-Дошла је код мене у Загреб и испричала ми страшну истину о мом детињству.

-Да ли је било стресно све то слушати?

-Јесте, али је надвладала жеља да дођем до истине о свом пореклу. Тетка Дара је тад била медицинска сестра, живела је и радила у Бјеловару. Помно сам је слушала. Испричала ми је да сам једино дете Виде и Богдана Грубљешића, да сам рођена 11. новембра 1940. у Великој Жуљевици код Босанског Новог, да су ми, нажалост, оба родитеља погинула у рату. Када сам чула то сазнање о родитељима, тетке сам рекла: - Значи ја сам ратно сироче, а она ми је одговорила: - Срећо, имаш мене, а имаш и живих ближих рођака у Великој Жуљевици и које куде.

-Да ли ти је испричала како су ти погинули родитељи?

-У бици на Козари, после неуспелог пробоја Козарачког партизанског одреда, збег народа и одређен број партизана је заробљен почетком јула 1942. и одведен у село Церовљане код Дубице. Ту је почело стрељање заробљених партизана и других сумњивих мушкараца, и раздвајање породица. Одатле су заробљени збег спровели у логор *Јасеновац*, одвојили мушкарце млађих годишта од жена са децом и старчад. Даље је пут водио до Бјеловара, Клокочевца, партизанског села у Западној

Славонији. Тебе је, чедо моје, мајка Вида носила у наручју. Како је село било српско и партизанско једне ноћи су га усташе опколиле и нападе, поубијале већину мештана, као и већи број лоџораша са Козаре. Оно што нису поубијали поново су одвели у логоре. Тебе и твоју мајку су спровели у Сисак и затворили у бившу фабрику шпиритуса. Сутрадан су одвојили децу од мајки. Мајке за које су сумњали да су сарађивале са партизанима наредне ноћи су стрељали. Међу њима је била и твоја мајка Вида - са дубоким уздахом и сузних очију заврши кратку причу тетка Дара, коју је сазнала од неких преживелих лоџораша, а мени потекосе сузе, узех марамицу, обрисах их и дрхтавим гласом је упитах:

-Да ли знате шта се после дешавало са мном?

-Тетка ми је одговорила да није баш најсигурнија, а онда ми рече да читајући књигу Драгоја Лукића *Раћи и деца Козаре*, у којој је написао исповест десетогодишње девојчице Радосаве Љубичић, из села Вриштика под Просаром, има нешто о теби. Ја тетки одговорих да се догађаја из тог времена уопште не сећам. Тетка Дара ми је тада испричала да је дошла до неких података, како сам ја сачувала свој картончић, који сам носила око врата на канапу, на њему је писало Божидарка, 1940. год. Бос. Нови, да сам била са беспомоћном децом у Соколском дому, или у Солани у Теслином купалишту, или у самостану св. Винко у Сиску, да ме је усвојила породица Фрајт из Загреба, али да та сазнања нису поуздана. Али, поуздано је утврђено да је композиција-воз из Сиска, 16. октобра 1942. довукао 566 мале деце с бројевима, које су носиле на картону око врата. Њих 30 је распоређено у прихватилиште Црвеног крста у ул. Кукуљићевој бр. 19 и да сам ја била међу њима. Тамо нас је, каже тетка, лечила докторка Десанка Ристановић Штампар. Малу децу је одвајала и давала у усвојитељске породице. Мене је 21. октобра 1942. из тог прихватилишта усвојила породица Фрајт, брачни пар без

деце, Катарина и Стјепан и поклонили ми срећно детињство. Усвојена сам под бројем 527, дато ми је ново презиме Фрајт и прекрштена сам у католичку веру.

-Имала си у несрећи велику срећу. Да ли си ишта сазнала о свом оцу?

-Тетка Дара ми је испричала да је мој отац Богдан одмах 1941. отишао у партизане са двојицом браће и три сестре. Рањен је на непријатељском бункеру приликом ослобађања Приједора у мају 1942. У бици на Козари, са незалеченом раном, заробили су га Немци у јуну 1942. и возом у марвинским вагонима спровели у фашистички логор смрти *Сшапо Сајмишше*. Богдан је побегао из тог транспортног воза, пешице доспео до села Жабари у Посавини. Успоставио је везу са тамношњим првоборцем Симом Симићем, ратовао заједно са посавским партизанима, а када су наишли Крајишници прикључио се у Другу крајишку бригаду, у којој је било доста командног кадра са Козаре. Богдан је неке од њих познавао. У завршним операцијама за ослобођење Југославије ратовао је на Сремском фронту, а погинуо је јуначки код Бијељине, заврши Божидарка са сузама у очима.

-Тужна прича - рече Бригита, а онда исприча Божидарки како је прочитала у штампи да је имала срећно детињство код усвојитеља и упита је шта јој је остало у сећању из тог времена.

-Има тога за причу заиста много, али сад ми изрони из ума прва хаљина плаве боје, коју ми је обукла помајка Катарина. Сећам се да нисам имала косу, да су помајка и поочим према мени били веома добри, да су били веома богати, да су ме често изводили у шетњу у град, на излете, а после рата са њима сам ишла на море, да су ме школовали. Њима сам заиста остала неизмерно и вечно захвална.

-Шта те је определило за глумачки позив?

-Желела сам да будем архитекта, али су ме филмације запазиле на модној писти, привукле у воде глумишта. Од тада сам на позоришним даскама и филму.

Бригита се са Божидарком дружила све до своје смрти. Била је поносна на њу, а Божидарка је у Београду имала веома добру и поуздану пријатељицу. Њихове ратне судбине биле су изузетно тешке и велика је случајност да су преживеле све страхоте у усташким логорима смрти. Бригита је веома добро памтила велике слике Божидарке Фрајт на робној кући Београд на Терзијама. Божидарка је за свој уметнички-глумачки рад три пута освајала награду *Царица Теодора* у Нишу, признање и сан сваке глумице. Добитница је и *Злајне арене у Пули 1972*.

-Бригита, пред нама је живот, изласци, шетње, дружења, те ћемо имати на претек времена за евоцирање наших интересантних, загонетних сећања из прошлости - рече Божидарка и позва конобара да плати пиће.

По изласку из кафића Бригита сусрете Мару Вејиновић, бившу директорку гимназије у Загребу, упозна је са Божидарком и наставише ка излазу из Калемегдана уз причу и шетњу. Њих две су се успут договориле да за викенд, у недељу, обиђу излетиште *Тойчидерски њарк* и тамо ручају у *Милошевом конаку*.

Бригита се од седме године, када је у два наврата чула да је усвојено ратно сироче и да је пореклом негде из Босне, борила са мислима како да сазна ко је, одакле је, ко су јој родитељи, да ли су живи, има ли кога свога.

Време је пролазило, али није дошла до неких сазнања. Од половине седамдесетих година се редовно интересовала, посебно када је у загребачком часопису *Арена* прочитала чланак да је Марино Зурл спојио прво дете, логорашницу Милену Обрадовић, са породицом. У Београду се упознала са Драгојем Лукићем, који је истраживао страдање деце у бившој Независној држави Хрватској (НДХ) и објављивао публикације о томе. Почетком осамдесетих година одлучила је да узме живот у своје руке и интензивније поведе акцију, како би утврдила свој идентитет. У штампи је 1971. прочитала да Удружење логораша из Београда планира обилазак усташког логора смрти у Старој Градишки. Распитала се где су просторије Удружења логораша и сазнала да се налазе на Савском тргу преко пута главне београдске железничке станице. Отишла је у Удружење, затекла многе логораше, међу њима и своју директорку гимназије у Загребу Мару Вејиновић и њеног брата, бившег логораша у Старој Градишки. Њена директорка Мара је била веома строга, страх и трепет, али правична. Изузетно су се обрадовале том сусрету. Мара је била веома сусретљива, нежна, пријатна, саосећајна. Из ње је зрачила топлина и љубазност. Остали чланови Удружења су били, такође, сусретљиви и Бригиту су лепо прихватили. Пријавила се за одлазак у Стару Градишку.

У Старој Градишки је упознала велики број некадашњих малих логораша, саслушала њихове животне приче, што је још

више учврстило њену вољу, жељу и одлучност да интензивира тражење свог идентитета. Наредне 1972. године, као аполитична особа, не знајући за *хрватско прољеће*³, отпутовала је у Загреб да посети помајку Даницу, поочима Штефана и извади уверење о држављанству. Пронашла је картотеку у Зрињевцу, али тада није добила уверење о држављанству. Обећали су јој га послати за неколико дана у Београд, на адресу становања, што су и испоштовали. По повратку у Београд упознала је Драгоја Лукића и генерала Шиљеговића, народног хероја.

Време је пролазило. Пратила је и читала *Аренину* рубрику *Арена џражи ваше најмилије*, читала Лукићеве публицистичке радове. Преломни догађај за њено интензивније ангажовање је био 1978. Те године, у седмој години живота, Бригитин син Игор се разболео од реуматске грознице.

Бригитино враћање прошлости прекинула је сирена таксија. Хитро је стрчала низ степенице, поздравила се са Божидарком и брзо су се преко Славије и Топчидерске звезде довезле до *Милошевој конака*. Изашле су из таксија, Бригита је платила вожњу, а онда су се упутиле у кратку шетњу. Дан је био диван, осунчан, излетиште традиционално препуно излетника. На све стране је одјекивала вриска-цика раздрагане деце, која су се играла, трчкарала, брала ливадско цвеће, дозивала се.

Бригита је упознала Божидарку са историјом Топчидера, показала јој Дом гарде, касарну Топчидер и излетиште Кошутњак. Божидарка јој рече да већ годинама са својим друштвом долази у Кошутњак и Филмски град, да често ручавају

---

3 Хрватско прољеће или Масовни покрет (Маспок) био је масовни националистички и сецесионистички покрет у Социјалистичкој републици Хрватској током 1971. године. Захтевао је искључење употребе српског језика у Хрватској и декларисао Хрватску као националну државу Хрвата. Уживао је подршку великог дела хрватских комуниста, политичког врха Хрватске и усташке емиграције на Западу.

у ресторанима *Дукаџи* и *Голф*, и код *Аце девеџке*. После шетње селе су за сто у башти *Милошевој* *конака*, наручиле освежење, и започеле причу.

-Драга Бригита, на прошлом сусрету сам те упознала са мојом животном причом. Прочитала сам неколико чланака од Марина Зурла о теби, они не могу осликати твој живот. Како је текла акција на спајању са твојом породицом?

-Ја сам се посебно ангажовала у проналажењу свог идентитета од 1978., када ми се са навршених седам година разболео син Игор од реуматске грознице. Тада ме је проф. др Костић питао да ли ми је неко у породици био срчани болесник. Ја сам му одговорила да ја о својој биолошкој породици не знам ништа. Две године од тог разговора трајала је интензивна потрага за мојим идентитетом.

-Још је свеже сећање када сам те године, у хотелу Метропол, донела из Загреба твоју крштеницу. На том нашем сусрету су били присутни публициста Драгоје Лукић, новинар Марино Зурл са сниматељом Домиником Зеном и генерал Бошко Шиљековић. Као да се десило јуче.

Пошло се од почетних података пронађених у картотеци, у којој је вођен *Досије Милица*. Ја сам сазнала да сам у логору за децу у Старој Градишци добила картон, који сам донела у Загреб о канапу око врата. На картону је писало *Милица, две године, Дубица*. Новинар Марино Зурл је инсистирао на тзв. тесту истине, посебно на мом експерименту, на шта сам пристала. Два дана после одобрења надомном је извршен експеримент. Дали су ми ињекцију под наркохипнозом и тада сам одговарала на постављена питања. За мене је то био невероватан доживљај. Марино ме је питао:

-Милице, како се зовеш? Одакле си?

-Ја сам Мика - одговорих му ја.

-Па где си?

-Па све гори! - одговарам.

-Па где си?

-Па носи ме мој ђед Ђујо, плач.

Ето, тако је почела акција. Можда је овај експеримент за новинара Марина Зурла био изузетно значајан доказ за изразу документарног филма о мом животу. Ја сам имала доста неугодности на откривању мог идентитета, три до четири пута, тако да сам и ово откриће дочекала веома хладно и са скепсом. Када је новинар ово објавио у новинама, јавило се много људи, који су изгубили своју децу, мислећи да сам ја њихово дете. Дешавали су се велики парадокси као, ти људи виде да ја имам кестењасту боју очију, а њихово дете је имало плаве очи. Када је мој супруг после погледао тај видео снимак, запрепастио се. Међутим, касније ће се испоставити да је тај експеримент био она иницијална каписла за даље активности, иако ја нисам била сигурна да је то то.

-Ипак си имала велику срећу да се убрзо утврдио твој идентитет, да си пронашла своју биолошку породицу.

-Марино Зурл и Драгоје Лукић су били упорни у тражењу мог идентитета, а за све то финансије је обезбедио Бошко Шиљеговић, посебно од оног нашег сусрета у хотелу *Meйройол*. Коначно су 1980., након осам година од када сам покренула акцију, пронашли моју биолошку породицу у Грбавцима – Међувођу код Дубице. Пронашла сам брата Бају и три сестре Раду, Нену и Госпаву. Мислим Божидарка да ти је добро познато да код нас на Козари влада обичај да брата јединца у породици сестре не зову правим именом, већ га зову Баја, тако да га родбина, комшилук и цео крај тако знају и зову. Он је мој брат Баја. На првом сусрету сам била скептична, хладна.

-Зашто?, упита је Божидарка.

-Читала сам да су у проналажењу лица и спајању са биолошком породицом били пресудно битни младежи, или неки недостаци на телу, у недостатку ДНК. Ја имам велики младеж на телу. На мом првом сусрету са биолошком породицом нико од мојих то није поменуо. Али, када сам се вратила у Београд мој став по том питању се потпуно мења. Кључни догађај је био, када ме је посетио у стану на Врачару Васо Бундало.

-Нестрпљива сам Бригита, шта се то догодило?

-Једног дана одмах по повратку из завичаја зазвонило је звоно у стану. У то време у мојој згради нису били уграђени интерфони. Ја отворим врата, а мени се обрати непознат човек.

-Ја сам Васо Бундало, могу ли да уђем, а ја га пустим у стан, уведем у дневни боравак и предложим му да седне, показујући на фотељу.

-Требало би да сам ти брат. Али ја ћу знати да ли си ти моја сестра? Седи овде, показујући ми руком где, и завуче ми руку тамо где ми је младеж. Када је пронашао тај младеж рече:

-Јесте! Три дана си била у Церовљанима у мом крилу. Ја још у прстима осећам тај младеж.

-Од тог момента сам уверена да сам ја Мика Бундало. Он није био на мом првом сусрету са биолошком породицом. Тада је радио у *Центројром*. Он живи у Београду. Сазнала сам да ми је Васа брат стричевић. То што је он мени том приликом рекао ја сам очекивала, кроз плач рече Бригита, да ће ми мој брат и сестре саопштити. Баш то је било пресудно што сам била опрезна, хладна, без емоција. Тај мој однос приметили су сви присутни, укључујући и новинара Марина Зурла. Међутим, после сусрета са Васом, позвала сам моје најмилије и саопштила им да убрзо долазим код њих у село Грбавце.

-Молим те Бригита, опиши ми свој први одлазак у завичај и сусрет са најмилијим.

-Када сам први пут путовала у завичај, зауставила сам кола и питала непознатог човека који пут води за Грбавце, срце ми је снажно куцало. Гледала сам обе стране пута, како би што боље запамтила околину. С обе стране простирали су се цветна поља. Приметила сам жетеоце, жене, како жању српом пшеницу. Неке ливаде су већ биле покошене и сено садевано у пластове. То сено вредни трудбеници коњским или воловским колима возе кући и у котару садевају велика сена око букове стожине, а ко има штагаљ тамо га одлажу и оно служи за исхрану коња и говеда, оваца и коза током зиме. Ти пољски радови су ми били познати, јер сам их посматрала, када сам са усвојитељима проводила доста времена на селу код њихових рођака.

По уласку у село Грбавце посматрала сам крајолик на коме се оно простирало. Село се састојало од неколико засеока, а један од њих је и засеок Бундале. Када сам колима стала пред кућу мог брата Баје, он ми је отворио велике дрвене вратнице и показао да се паркирам испод огромне крошње ораха у дворишту. Поздравили смо се, саопштили имена и изљубили, редом са братом, сестрама и рођацима. Погледом сам прелетела на кућу и објекте окућнице. Узела сам из пртљажника скромне поклоне и поделила их брату и сестрама. Потом ме је мој брат позвао да седнем за сто, постављен у хладовини огромне крушке у непосредној близини улаза у кућу. Пријала ми је хладовина. У Кнежпољу је обичај да се понуди оштро пиће, домаћа ракија, обично шљивовица, и кафа. Попила сам кафу и гутљај, два, шљивовице, жуте од бурета, као дукат. Мој брат се загледа добро у мене и са усхићењем рече:

-Сејо Мико, много личиш на нашу покојну мајку Милицу, облик лица, иста боја косе, њен стас, само што су ти очи кестењасте боје на мушку страну, нас Бундала. Више се и не

сећам како је све текао разговор, јер сам и ја била изненађена, помало дезорјентисана, нестрпљива да што више сазнам о мојим родитељима, немилим догађајима у току рата, посебно за време битке на Козари, о родном огњишту . . . .

-Претпостављам колико си била узрујана и радознала, требало је снаћи се у једној таквој атмосфери - рече Божидарка.

-Ја сам осетила притисак погледа свих присутних, што ме је деконцентрисало. Штета је у томе што је покренуто доста питања, међутим, моји најмилији нису ми могли дати задовољавајуће одговоре на многа моја питања. Тај сусрет је пратила чувена екипа из *Арене*, рубрике *Арена тражи ваше најмилије*, новинар Марино Зурл и сниматељ Доминико Зен. Будући да сам имала раније веома горко искуство са породицом Јагодић из Западне Славоније, која је тврдила да сам ја њихова изгубљена ћерка, заиста сам била, не само дезорјентисана, сумњичава, него и слабо говорљива, што је приметио и Марино Зурл.

Последњи пут сам видеела своје као двогодишњакиња у Церовљанима јула 1942, међутим, ја се тог времена не сећам. На мом првом сусрету највише сазнања сам добила од моје стрине. Свет, који је био присутан на том сусрету, нажалост, приметио је моју сумњичавост и хладнокрвност. Разговор су углавном водили старији. Ја на том првом сусрету нисам могла ни очекивати нешто више.

-Управо тако. Стрина ти је могла испричати о погибијама, које је видеела, а оне које није видеела причала је на основу прича, које су колале у завичају или на основу извештаја, које су добили преко Црвеног крста, додаде Божидарка.

-Да, али сва та сазнања су мени била штура, непотпуна, међутим, сва она су указивала, да од моје уже породице, осим оца Миће, мајка Милица и нас петоро деце је преживело рат. Стрина ми је рекла, како је моја мајка Милица причала да би

боље било да је и она погинула, нестала са мном, него што трпи патњу, бол, тугу и празнину, која је стално разара.

-Колико је само суза пролила када јој се појави твоја слика пред очима, Мико, чедо моје мило. То јој се, каже стрина, често дешавало. -Тугу је тешко сакрити, она се увуче у тебе и тешко те напушта, рече Божидарка, а потом упита Бригиту.

-Да ли си се видела и разговарала са неким од старијих људи, твојих рођака?

-Јесам, долазили су код брата да ме виде и поразговарају са мном. Опхрвана сам била сијасетом прича, али не довољно корисних. Многе нисам ни запамтила. Касније сам по доласку у завичај тражила да ми једну по једну испричају, а онда сам их детаљно анализирала. Увек сам слушала речи, приче људи у завичају, проучавала њихове изречене мисли, то ме некако веже за завичај. *Мисао и срце човека су као њејова реч, они чувају тирај земље у којој си се родио*⁴. Схвати, Божидарка, да су моја осећања у завичају тада била помешана, од оних крајње тужних, до оних веселијих, која су ми уливала наду у живот. Када сам се вратила у Београд, осамљена, без присуства мојих најмилијих, осећала сам се као празна боца у мору. Ипак, сва та драматичност, трагичност моје породице и моја горка искуства у дечијем логору, давала су ми неку снагу, које нисам била свесна. Можда сам зато, или горком игром судбине, и преживела злогласни дечији логор.

-До сада сам се наслушала сличних прича и судбина, рече Божидарка.

-Овог момента изрони ми из ума слика разорене, спаљене куће у завичају. Ужас! Сећам се да сам била нестрпљива да ми неко покаже где сам рођена. Када сам упитала брата где сам рођена он ме узе за руку и поведе преко дворишта, или како се у

---

4 Мисао француског књижевника из 17. века Франсоа Ла Рошфука

Кнежпољу каже авлије, до саме авлијске дрвене ограде и показа ми нешто налик на хумку, површине осредње сеоске куће. Та земљина површина је била запуштена, зарасла у честар, шљиве, друго дрвеће и купину. Назирао се понеки овећи камен испод корова, који је указивао на темеље куће изгореле у рату.

-Сејо Мико, овде је била кућа. Њу је саградио наш деда Ђурађ. У њој су рођени наши: пок. отац Мићо, његова браћа Јован и Маријан, сестре Боса и Драгица, ти, наше три сестре и ја. Некада је био обичај да се син, који се ожени, сели ноћу на спавање у тзв. вајат. Дању је цела породица у великој кући. Стрина ми је причала да је мене, када су биле хладне зиме, деда Ђурађ узимао код себе у велику кућу, у којој се ложила пећ и било је топло. Ја сам после рата по одслужењу војног рока у ЈНА са мајком саградио ову кућу и неке од објеката окућнице. Са згаришта сам могао да искористим камен за темеље куће и осталих објеката: штале за стоку, свињац, кокошињац, амбар за кукуруз и жито и појату. Како видиш, све је изгорело, успомене, намештај, остао је само горки осећај.

-Ја сам у том тренутку покушала да призовем сећање, али се ничега нисам сетила, ништа ме није подсећало на родну кућу. Очајнички сам се трудила да га потражим, да га загрлим, али узалуд. Често сам се држала неког осећања, као усамљеног острва на океану. Било ми је тешко да поверујем, како немам родитеље, како их нисам запамтила, како немам ни родне куће, ни једне успомене из детињства. Осећала сам отупелост и кроз њу убоде панике попут крхотина стакла у телу. Паника је, драга моја Божидарка, ужасна – не може се владати њоме, отупелост је боља. Тада сам пожелела да панике нестане - рече Бригита, а сузе јој поново потекоше низ образе разарајући јој усредсређеност.

-Знам како ти је, међутим, издржале смо нас две и горе ствари. Све ће то лећи на своје место, рече Божидарка.

-Сама помисао да четрдесет година не знаш ко си и шта си, трагаш за својим идентитетом, разара човека. Тешко могу контролисати емоције. То је мој брат добро приметио, загрлио ме је нежно, пустио да се исплачем и да му моје сузе овлаже кошуљу. Тешио ме је, а ја сам се снажно ослањала на његове груди, срце ми је дамарало и требало је да протекне извесно време пражњења и попуштања бола и патње. Осећала сам како ми цело тело дрхти, а усне су ми утрнуле, док сам истовремено цвокотала зубима. Све су то тикови од претрпљених стресова у рату и послератном одрастању. Чини ми се да сам сву трагику и болне тренутке својих најмилијих примила у себе. Када сам се мало смирила брат је донео лончић хладне воде да се умијем, а онда ме загрлио и прошетао по авлији, показујући ми своје објекте окућнице, живину, свиње, говеда, кучиће, док су нам се све време мачка и мачићи врзали око ногу. То ме је мало удаљило од болних сећања и донекле умирило. Ја сам још као дете заволела сеоску идилу одлазећи са усвојитељима на село у Загорје, а када сам се удала боравећи и са мужем у родном завичају његовог оца Милана у Лици, у селу Бунићу.

-Ја сам од својих најмилијих из прве руке сазнала о страдању своје породице, деда Ђурађа, оца Миће, стричева Јована и Маријана. Тада ми је стрина испричала нешто детаљније о мом двогодишњем животу пре почетка рата:

-Ти си Мико, чедо моје драго, била веома здраво и весело дете. Зрачила си неком доброћудношћу, била си умиљата, а ми укућани од драгости знали смо се заборавити и уместо да те нежно пољубимо у твоје буцмасте обрашчиће, ми те угриземо, због чега си знала заплакати. Са твојим крупним очима, лепим осмехом и умилним гласом, нико ти није могао одолети. Сестре су те изузетно мазиле, пазиле, голицале, као да си им била најмилија лутка. Када си проговорила прве речи: тата, мама, баба, ђедо, како се код нас на Козари говорило за деду, ниси

знала изговорити Ђурађ, него си срицала Ђу-јо. То је твојим старијим сестрама и брату било смешно, али су и они почели да га зову ђед Ђујо. Када смо погледали онај филм о теби видели смо да си, под утицајем неке ињекције, рекла да си ти Мика и да те носи ђед Ђујо. Ти си само запамтила свог ђеда Ђују.

-На првом сусрету брат ми је рекао да су ме мајка Милица, он и сестре, те сестричина Нада Мећава, после рата непрекидно тражили преко Црвеног крста, људи, али, нажалост, да нису имали среће да ме нађу. Сви су ми рекли да су били пресрећни када су сазнали да си жива, да те је спасила хероина Диана Будисављевић, да су те усвојили и одњихали добротвори Даница и Штефан. Ето, мила моја сејо, каже ми брат, ја сам најсрећнији човек на свету, јер сам данас доживео да те видим, да видим своју крв, своју рођену сестру, малу напаћену логорашицу, своју мученицу и хероину. Сејо, пред нама је време, само нас смрт може раставити, посећиваћемо се, пазити једно на друго, испомагати, делити зло и добро.

-Била сам дирнута братовљевим речима, иако сам била под утиском што сам чула о родитељима, стричевима и видела разорено и спаљено огњиште, доживљавајући горки осећај, тугу, бол, патњу. Осећала сам се тако обесхрабрено и ојађено, до бола тужно, чинило ми се као никад у свом животу. Призивала сам сећања на своје детињство и своје најмилије. Тада ми се као у измаглици учинило моје детињство далеким – удаљено време избледело и горко-слатко, попут горског цвећа – косом покошеног, а на то сећање Бригити се овлажише очи, а усне задрхташе. Очи јој од суза засијаше у дивну кестењасту боју пуне милине, љубави и саосећања.

-Како видиш Бригита, иако си све то о родној кући и страдању деда, оца и стричева сазнала од својих током боравка у завичају, што те је вратило у прошлост, сигурно ниси могла сакрити емоције, још на родном огњишту, рече Божидарка.

Страдање породице Бундало у рату, патња, туга, бол, борба за опстанак и њена велика воља за животом, нада у лепше сутра, тера причу унапред, њеним вијугавим путем.

-Молим те Бригита, интересује ме каква су ти била осећања на другом сусрету у завичају?

-Ја сам по спајању са породицом, посебно после незаборавног сусрета са братом Васом, жудела за Козаром, за мирисом цветних поља, за просторствима крушака, јабука, шљива, дуња, дивљих јагода, за песмом чобана, тамбурицом, фрулом, сеоским прелима и поселима народним зборовима поводом државних и верских празника, од оног дана, када сам се уверила ко сам и ко су моји најмилији. Све је то очаравало крајње животне призоре у оштром контрасту са животом у граду.

Планирала сам својим најмилијима поставити бујицу питања, која су ми после првог сусрета плавила мисли. Морала сам отшкринути врата њихових сећања, како би ми открили почетак мог драматичног живота. Игром судбине мој живот, као детета, запловио је низ матицу драматичних преокрета. Када једног дана сложим све каменчиће у мозаик свог живота, открићу како је постојање тог живота смисленије од живота, заштићеног од сваке бесциљне, маничне, исхитрене промене, коју је физички живот наметао унутарњем.

-На другом сусрету била сам потпуно ослобођена од било какве скепсе, потпуно сам била уверена да сам ја Мика Бундало. Била сам сусретљива, веома срећна што ћу се видети и поразговарати са својим најмилијима. Осећај тог сусрета тешко је описати, сва сам трептала од превелике среће, искрених животних прича. Обузеле су ме снажне емоције. Била сам самој себи непрепознатљива. Разгледајући родно огњиште пожелела сам бунар жеља. Освојила ме је мистична лепота тог места, осећања су ми била помешана. Била сам срећна што видим

где сам рођена, а тужна што је моје родно огњиште потпуно разорено. И овог пута покушала сам призвати сећање на родну кућу, своје најмилије, којих више нема, али све ми је то, као и првог доласка, било нејасно као у некој измаглици. Како видиш Божидарка, памћење је сложено селективно. Од силног напрезања да се сетим неких успомена из детињства оптеретила сам мозак. Обузеле су ме лоше емоције и сузе су ми потекле. Брат ме је нежно загрлио и упутио речи утехе.

-Свом брату и сестрама сам рекла да се у мени родила нада онога дана када ме је усвојила породица Фирстић Даница и Штефан, и отргнула ме од сигурне смрти, која је свакодневно односила мале напаћене и невине душе деце са простора бивше НДХ. Мени је Загреб остао асоцијација на ратом покошено детињство неколико генерација, школовање, прву љубав мог живота, темељ свега што сам касније постигла у свом животу. Да нисам прошла сва та страдања, тешкоће у детињству, највероватније бих веома тешко одолела свим искушењима, која су ме пратила у животу. Мој живот, драга моја Божидарка, је био стална борба. Такође сам саопштила да име Мика, које сам носила око две године, не намеравам вратити у лична документа, већ ћу се и даље звати Бригита, које носим четрдесет година и по којем ме сви знају. Такође сам им рекла да сам прекрштена у католичку веру, али да ми то ништа не значи, јер ја сам атеиста. Поштујем православље и обичаје, те да се не љуте на моје одлуке, јер ћу пре смрти дати опоруку да ме сахране по православним обичајима и да ћу се на следећем попису становништва у Србији изјаснити као Српкиња.

-Да ли си сазнала како је твоја породица доспела у заробљеништво и како и где су ти погинули деда, отац и двојица стричева.

-О свему томе, посебно на другом сусрету, ми је детаљно испричала своју причу стрина. Вели она мени:

-Мико, очи моје миле, морам да ти нанатнане испричам о нашим што су погинули у рату. Видим, дико стринина, да те баш све интересује. Ми смо ти на овом кућишту добро живели од ове издашне земље, блага, мислим на краве и волове, свиње, које смо жирили, кад роди хростов жир, оваца, а имали смо, вала Богу, и доста живине. Било нас је доста одрасле чељади за тежачке радове, сетву, косидбу, жетву, коповину кукуруза, купљење шљива и крушака за ракију. За зиму смо товили добре свиње, преко године разним пригодама окретали су се прасци или јањад на ражњу. Славили смо св. Јована. Газда куће је био деда Ђурађ, како си га ти звала ђед Ђујо. Красило га је поштење и дату реч никада није погазио. Када су нас окупирале Швабе и потписана капитулација ми смо, као предратна хрватска бановина, остали у саставу новопроглашене Павелићеве НДХ. По кнежопољским селима почеле су да крстаре домобранске патроле. У то време, а поготово пред крај априла, у наша села враћали су се мобилисани и редовни војници у униформи са оружјем, који нису пали у заробљеништво. Они су униформу, а поготово оружје, сакривали у земуницама, шупљим стаблима у столетним шумама, на својим имањима. Они што су побегли из градова, у којима су радили или учили школе, заговарали су народни устанак и борбу до ослобођења. Најактивнији су били наши учитељи по селима: Бошко и Милош Шиљековић, Никола Лукетић, Мирко Пекић, Перо Ђургуз, Фадил Шерић и други. Све то је пратио деда Ђурађ. Говорио је како види да се припрема устанак.

-Швабо је, децо, много јак. Ми у селу имамо неколико цеви ловачког наоружања. Оно што је пријављено домобрани одузимају од власника. Ово што доносе наши војници после слома Југославије није ништа у односу на авионе, тенкове, борна кола, топове, који руше све пред собом. Прегазили су целу Европу, једино још нису ушли у Енглеску, али питање је дана када ће и њу заузети. Стаљин је са Швабом склопио неку

нагодбу о ненападању. Не можемо ми убоге гоље против такве силе, а ви млади како «оћете.

-Елем, не прође дуго времена када по Козари, слободарском Кнешпољу отпоче усташки зулум, одвођење појединих истакнутих бивших солунских ратника из Првог светског рата, народних трибуна у логоре, тада у Костајничку кулу и Госпић, који се никада нису вратили кући. Затим прекрштавање и под тим геслом убијање и оргије усташа над људима, који су се одазвали и дошли у православне цркве, масовни покољи у многим селима Козаре и Поткозарја, од оног у Водичеву, засеоку Вуруне код Новог Града, Равницама, Драксеничкој цркви. Тужне вести су стизале и из осталих крајева НДХ, Глине, Петриње, са Кордуна, Лике, Западне Славоније. То је Мико, очи моје, натерало народ да се дигне на устанак. Формиран је Козарачки одред, који је извео неколико успешних акција, порушио је пругу на више места, од Дубице – Костајнице – Боанског Новог до Приједора, Кнежице и неких других места, која је држао непријатељ. Почетком јуна 1942. године, кад су сазреле шљиве белице, почела је битка на Козари. Народу су наши одборници наредили да узме непходну одећу, постељину, посуђе, храну, да утоваре у запрежна кола, потерају говеда, свиње, овце, организују збегове по селима и склоне се у спаситељицу Козару. Збег је од Шваба, усташа и домобрана штитио Козарачки одред. Борбе су вођене од самих обронака Козаре. Непријатељ је нападао са свих страна. Далеко јачи непријатељ је опколио Одред и збег у Козари. Крајем јуна Одред је успео да пробије непријатељски обруч и извуче део збега из окружења. Други покушај пробоја обруча преко Карана и Марина у долини Сане према Подгрмечу није успео. Одред је био десеткован, разбијен. Пао је договор да се поделе по мањим групама и да се под мраком и окриљем шуме тако извуку из обруча, или да се у Козари сакривају у земунцама, густим честарима, шупљим стаблима у тешко приступачним јаругама. Непријатељ је заробио збег народа и мањи број партизана.

Искаљивао је сав бес на напаћеном ненаоружаном народу Козаре. Збег су усташе спровеле у Церовљане код Дубице. Одмах су усташе почеле са стрељањем заробљених партизана и свих оних у које су сумњали, у непосредној близини збегачких шуми званој Мртваја. Ту је почело раздвајање породица, деце од мајки, мушкараца од жена. Формирали су колоне за одвођење у логор Јасеновац, за одвођење на присилни рад у Немачку, а одузету малу децу од мајки су укрцали у сточне вагоне са простирком од сламе и композицију упутили у Стару Градишку. Са нама женама и децом, пре одвајања породица, био је деда Ђурађ. Под ведрим небом, летњим сунцем, без воде и хране, ту на ледини били смо неколико дана. Деца су плакала, вриштала. Деда Ђурађ све време је у наручју носио тебе. На непрекидан плач деце, каже стрина, да је мене предао у руке Васи, мом брату од стрица, пришао усташа, који нас је чувао и за децу, своју унучад, затражио воде и ако имају и хлеба. Тај га усташа упути другом усташа удаљеном неколико корака од њега. Када се деда Ђурађ обратио том усташа, он га цинички погледа, испали рафал у деду и са осмехом рече: - Ево ти крух и вода! Ми смо се скаменили. Нико од нас ни гласа није пустио, јер смо знали да бисмо били одмах стрељани. Ти си Мико, то гледала као, ево, што ја тебе гледам. Васо ти је ставио руку на уста да не би вриштала. Трећи дан су одвојили малу децу од мајки, а међу њима си била и ти. С тобом и са своје троје деце, старије од тебе, била је Петра Ђирић, која је познавала твоју мајку Милицу. Она је у марвинском вагону с тобом и својом децом и многобројном малом децом, која су лежала на слами, доведена у *Стару Градишку*. Преостали збег предвиђен за *Јасеновац* су, такође, укрцали у марвинске вагоне, или пешице спровели до логора. Твоја мајка са четворо деце, без тебе, одведена је у логор *Јасеновац*. Одатле су нас са децом упутили у логор у Западној Славонији и тамо разделили фамилијама. Били смо насушно потребни сеоским домаћинствима, јер је тада била сезона

пољопривредних радова: време косидбе, купљења сена, жетве, купљења шљива за ракију, а стизала је и јесен, берба кукуруза, сеча дрва за зиму, јесења сетва. Нас су убрзо ослободили славонски партизани и вратили на нашу Козару. Твог оца и два стрица усташе су из логора *Јасеновац* укрцали у марвинске вагоне и тај транспорт депортовали на *Старо сајмишће*, логор, који је био на територији НДХ. Они се никада нису вратили кући, своју тужну причу заврши стрина.

-У разговор се на крају надовезао и мој брат Бајо. Тад ми је рекао како је гледао убијање деда Ђурађа. Да је после тога често плакао за њим, да је сањао ружне снове. Испричао ми је да је пред полазак збега за Козару слушао његове разговоре са комшијама, да се сећа када је пред устанак на Козари спомињао Европу, Француску, Енглеску, Швабе и Русе, да није уопште разумео значење тих речи. Каже он, да су код нас у селима бубе жохаре, обично звали и буба швабе, или буба русе, да је тек у школи из историје све то растумачио, што је причао ђедо Ђујо. Такође, ми је објаснио да су по повратку из заробљеништва и после рата, све до половине шездесетих година веома тешко живели. Новоформирани народноослободилачки одбори су помогли да им се сагради нека бајта за становање, радним акцијама омладине из других козарачких општина помагало им се у пролећној и јесењој сетви, косидби, жетви, брању кукуруза. Он ми је причао да су у селу Грбавце долазили у помоћ све до половине шездесетих година из поуњских села Слабиња, Мравог Поља, Стригове, Куљана, Водичева, Жуљевице, Прусаца, Љешљана, Деветака и других села.

-Не рече ми да ли си проверила шта се десило са твојим оцем и двојицом стричева у *Старом Сајмишћу*?

-Драгоје Лукић је истраживањем дошао до списка жртава заробљених Козарчана у усташком логору *Старо Сајмишће*. Знаш, тај логор су крајем 1942. од Немаца, решавањем тзв.

јеврејског питања, преузеле усташе. У списку Црвеног крста пронашао је имена мог оца и стричева, за које је писало да су умрли природном смрћу. Ноторна лаж! Они су убијени, али како и где то је остало под велом тајне.

-Када си почетком осамдесетих година посетила усташки логор смрти *Сџара Градишка*, какав си имала осећај и да ли си се ичег сећала?

-Одмах да ти кажем да се ја уопште ничега не сећам из тог логора. Обишла сам зграду, бивши дом за одрасле, наслушала се прича од преживелих логораша, слагала неки свој мозаик из тог времена, покушала да призовем прошлост, међутим, нисам успела нечега да се сетим. Тада сам сазнала да су нас малу децу са Козаре сместили у просторије на кревете са три спрата. Кревети су били од дасака, простирка од сламе. Држали су нас без хране, воде, лекова, млека. Причали су ми да су нам за храну давали неку кашу од ужеглог кукурузног брашна и ужиженог пасуља. Једанпут су нам дали неку супу, од које смо се сви поразбољевали, а нејака деца су масовно умирала. Преко дана изводили су нас у двориште ограђено бодљикавом жицом. У дворишту на земљу су нам бацали за исхрану зрневље кукуруза. Старија деца су се знала потући за то зрневље, или кору буђавог хлеба. Ја сам све време била са двоје деце, Росом Жујић и њеним млађим братом, којима ме је предала Петра Ђирић на чување, а које су усташе у *Сџарој Градишки* одвојили од мајке. Нас троје смо се држали за ручице, стално смо плакали, вриштали. Они су викали: Мајо, не остављај нас! Мајо, поведи нас са собом! Мајо, умријети ћемо без тебе! Никада нисам успела да се сретнем са њима. За Петру Ђирић сам сазнала да је у логору *Сџара Градишка*, за мене рекла да ми је име Милица, да сам стара две године и да сам од Дубице. Ти подаци су писали на мом картону, којег сам сачувала, нисам га појела, и донела сам га око врата везаног о канапу, у *Завод за илухонијеме* у Загреб. Роса Жујић и њен млађи брат су мене

пазили и нису се одвајали од мене. Често смо били гладни и жедни. Све троје смо се разболели. Било је много болесне деце и није било дана да неко од њих није умрло. Када би болесна деца смршала, престала да плачу и говоре, односили би их у другу собу, у којој су умирала. Сазнала сам да су тешко болесна деца држала једно друго млитавим ручицама, сузних очију шапатам дозивала мајку, жалила се да их боли, тражили воду, кору хлеба, да би убрзо њихове окице потпуно засушиле, утонуле дубоко у очну душљу, држала су отворена уста, у која су им се залетали ројеви мува. Борила су се таква деца за ваздух, нечујно су дисала. Били смо живи костури. Иако се ја ничега не сећам, неоспорно је да су моја душа, ум и срце у себе трајно примили велики страх, осећај беспомоћности, усамљености, јер сам живела као морнар на пустом острву у океану после бродолома. И поред страха, који се настанио у мом телу, глади, жеђи ја сам некако преживела тај логор смрти. Касније сам сазнала да су нас, мале логораше, изнемогле, болесне и несрећне, под покровитељством Црвеног крста и уз несебично ангажовање добротворке Диане Будисављевић, избавили из тог логора смрти и довели у Загреб, сместили на више локација, а ја сам са девојчицом Росом Жујић и њеним братом, смештена у *Завод за њухонијеме*. Ту су нас ошишали, окупали, запрашили против вашију, бува и стеница, пресвукли у чисту одећу, извршили тријажу по врстама болести и узраста и сместили нас у кревете, по петоро на један кревет. Храна је била боља од оне у логору, убрзо смо поправили телесну тежину, али је споро текло лечење од заразних болести, посебно од трбушног тифуса, рахитиса и других, од којих сам и ја боловала.

-Изрони ми из ума прича, коју сам касније чула од моје усвојитељице, како смо ми мали напаћени логораша доживели долазак у *Завод за њухонијеме* у Загребу:

-Из логора *Сћара Градишка*, смо у *Завод за њухонијеме* дvezени

аутобусима. Када су нас искрцали пред улаз у зграду Завода, ми деца нисмо чекала да нас неко уведе, или унесе унутра. Великом брзином смо пузећи и трчећи ушли у зграду. Када смо отворили и ушли у празне собе нестала је дечија радост, осмеси, цика и сви смо наглас заплакали. Ми, мали мученици смо се жарко надали да нас у тим просторијама чекају мајке. И није то једини стрес, било их је на претек, понекад и дан за даном - са уздахом заврши Бригита

-Баш сам се узнемирила, изузетно су занимљива твоја сећања и цела животна прича.

-Драга моја Божидарка, како је тек мени. Ја још увек склапам моју животну причу, свакодневно се присећам неких догађаја.

-Како нам је време брзо исцурело. Предлажем да ручамо, време је ручка, а и ја се морам мало припремити данас поподне са глумцима за вечерашњу представу у *Народном ѿзоришћу* на Тргу Републике. Да не заборавим понела сам ти улазнице за вечерашњу представу - рече те јој пружи две улазнице.

Заједно су ручале у *Милошевом конаку*, уз необавезан релаксирајући разговор, а после ручка таксијем су се вратиле у град, Божидарка до *Народної ѿзоришћя*, а Бригита у стан на Врачару.

Тог дана није имала обавезу да спреми ручак за укућане. Њена укућанка Мирјана извела је Игора и своју ћерку Сању на Авалу и тамо ће ручати у природи, а Бригитин муж Душан је тог дана имао договор да се са друштвом дружи и руча рибли паприкаш у ресторану *Шаран* у Земуну.

После позоришне представе у бифеу позоришта Бригита и њен супруг су са Божидарком попили пиће, прокоментарисали представу, честитали Божидарки за изузетан перформанс главног лика. Божидарка им је тада саопштила да је сутра вече отказана представа у *Јуословенском драмском ѿзоришћу*,

да увече путују за Загреб, а да ће сутрашњи дан провести у крстарењу Дунавом туристичким бродом и у обиласку Смедеревске тврђаве. Саопштила је Бригити да ће убрзо допутовати у Београд на неколико дана, те да ће имати доста времена да се до миле воље испричају.

Бригита је у трагању за својим идентитетом скупљала каменчић по каменчић, како би саставила мозаик, у којем би био осликан њен изузетно интересантан и загонетан живот, од рођења до дана данашњег. Остало је много тога што није испричала свом мужу, пријатељици Божидарки и блиским пријатељима у Удружењу логораша. Била је уверена да су многе успомене и даље остале скривене у запећку њеног памћења, у неком забаченом буцаку, и те успомене су повремено израђале на површину. Како је одрастала да би употпунила своју животну причу, ишчитавала је сву издату литературу везану за дечије логоре смрти у НДХ и на тлу Европе, присуствовала је округлим столовима на ту тему, као и на промоцијама публикација. Такође, обилазила је *Музеј жртвава јеноцида* у Београду, где је проучавала музејску грађу, посећивала је све изложбе и предавања. У Београду је упознала свога Козарчана, малог логораша у логору *Јасјебарско*, Драгоја Лукића, публицисту родом из општине Градишка, Милана Булајића, управника *Музеја жртвава јеноцида*, Милана Кољанина, историчара у *Институту за савремену историју*, те Козарчанина Миодрага Гончина, писца. Редовно је пратила све текстове у штампи везане за тему малих логораша, њиховог проналаска и спајања са биолошком породицом. Са посебном пажњом је пратила научно-истраживачки рад Драгоја Лукића, који је користио савремену научну методологију истраживања страдања деце у НДХ⁵. За свако дете је утврдио релевантне доказне чињенице,

---

5 Од 1941. до 1945. у логорима у НДХ убијена су 60.334 детета, углавном српске националности. Од усташке каме настрадало је 32.054 дечака и 28.012 девојчица, а за 168 њих није се могао установити пол. Само у Јасеновцу уморено је 19.432 деце. Са Козаре је уморено око 11.414 деце. До ових података

које је предвиђала прописана процедура. Годинама је радио на том пројекту. Иза њега су биле многе непроспаване ноћи. Навео је методе свирепог убијања деце, од гасне коморе, клања камом, убијања маљем, бацања у котлове са врелом водом, којих је било четири у Јасеновцу, од којих се један чува у Музеју у Сарајеву, до спаљивања деце у крематоријумима, гушења у Сави и другим начинима убијања, што нормалан људски ум не може замислити. Бригита се често питала: како се могао догодити тако монструозан злочин на тлу Европе?

Божидарка Фрајт се телефоном јавила Бригити и саопштила јој радосну вест да долази у Београд на неко снимање у *Филмском граду* и да ће се задржати неколико дана, а да ће одсести у хотелу *Мејројол* или *Јујославија*. Бригита је била пресрећна што ће се убрзо сусрести са пријатељицом и олакшати душу износећи јој своју животну причу. Размишљала је шта да понесе са собом од успомена, које је из Загреба донела у Београд. Припремила је албум фотографија, једно писмо и ђачки споменар из *Дома за рајну сирочад* у Цриквеници, у којем је провела око шест година, као штићеница дома.

Божидарка је назвала Бригиту из хотела *Мејројол* и саопштила јој да је пре пола сата допутовала из Загреба, да ће после вечере одмах лећи, како би сутрадан изјутра устала раније. Предложила је Бригити да је потражи преко рецепције, да ће после доручка бити у својој соби и да до ручка нема обавеза. Тек после ручка има обавезе везане за неке припреме око планираног снимања. Бригити је саопштила да има жељу да заједно ручају у хотелу.

Бригита је у хотел стигла око осам сати. Божидарка је завршила са доручком и на позив са рецепције се за неколико минута нашла у фоајеу хотела. Сусрет две пријатељице био је

у току тридесетогодишњег истраживања је дошао Драгоје Лукић, а подаци се чувају у Музеју геноцида у Београду.

изузетно срдчан. Поздравиле су се, изљубиле и селе у мали сепаре, како им нико не би одвлачио пажњу. Уз јутарњу кафу и освежење, повеле су обичне разговоре о Божидаркиној Бојани, Бригитином супругу и сину, његовој школи, о томе како је Божидарки било у родној Великој Жуљевици, где је боравила два дана у пропутовању за Београд.

После тог уобичајеног разговора Божидарка започе причу о томе како је последњих дана много размишљала о Бригитином интересантном, драматичном и доста загонетном животу. У међувремену Марино Зурл и Диминко Зен су завршили и емитовали документарни филм о Бригити Кнежевић *Стойедесейосма кћи Козарачка*, тако да је било доста тема и питања за њихов рзговор.

-Баш су нам загонетне и тешке судбине - рече Божидарка.

-Шта да ти кажем? Колико ли се само туге нагомилало на нашој Козари? Колико је породица доживело трагедију? Убеђена сам да никакво време за њиховог живота не може излечити тугу. Колико ли се само у мени нагомилало туге, када сам на првом спајању са биолошком породицом сазнала за трагичну судбину деде, оца, двојице стричева и природну смрт мајке 1964. године. Своје миле родитеље нисам ни запамтила, из очију јој потекоше тешке горке сузе.

-Исплачи се Бригита и ја ћу са тобом, твоја животна прича ми изазива снажне емоције, узме марамицу и обриса сузе, а онда настаде тајац. Обострано ћутање трајало је неколико минута. Две пријатељице су биле скрхкане од туге, као некада кад су биле мале девојчице обузете детињим страхом, који њихове одрасле душе нису могле да разумеју. Седеле су на својим столицама, лица су им и даље подрхтавала, а бујице одавно заустављене боли изливале су се изнова. Једна другу потапшаше по прстима руку на столу и пустише да сузе саме усахну. Када су се сузе

коначно зауставиле Бригита дрхтавим гласом прозбори:

-Ето моје судбине. Ја немам ни једну фотографију, немам документа о свом животу пре одвођења у усташки логор *Сџара Градишка*, немам сећања, имам само болне ожиљке.

-Иста је и моја судбина, одговори Божидарка. Из дана у дан долазимо до нових сазнања о својим животима, о ходу по ивици смрти и дубоко - уздахну, заћута, а онда упита Бригиту:

-Да ли си коначно сазнала ко те је спасио од сигурне смрти, ко те је и када усвојио?

-Све сам сазнала од помајке Данице Елшек. Ја сам са првом туром малих логораша из логора *Сџара Градишка*, у другој половини 1942, не зна се тачно да ли 11. јула, или 22. октобра, што би могло бити вероватније, акцијом добротворке Диане Будисављевић, пребачена у Загреб и смештена у *Завод за љухонијеме*. Са мношћу су заједно пребачени двоје старије деце, брат и сестра, од којих се нисам одвајала. Ми смо сви били голи, боси, болесни од више заразних болести. У том Заводу су прво одвојили мању децу од веће, одраслије, и спровели хигијенске мере, а потом у другој фази Диана Будисављевић је са својим храбрим, малим тимом проналазила породице, које су нас усвајале. Моје усвојење је било веома интересантно. Помајка Даница ми је причала да се са тада невенчаним мужем Штефаном Фирстићем договорила да оде у *Завод за љухонијеме* и да изабере и усвоји мушко дете, како би га за себе одгајали у хрватском духу. Када је ушла у собу, где су била најмлађа деца, међу њима и ја, нисам ходала, него пузала по поду. Била сам, каже помајка, доста болесна. Боловала сам од више болести, трбушног тифуса, тешког рахитиса и других болести. Када је Даница застала у соби, ја сам допузала до ње, ухватила је за зглоб ноге, погледала у очи и рекла: - Мајо, узми ме! Каже да сам то рекла тад и никад више, да дуго времена нисам проговорила

уопште, да сам ћутала. Ја сам тада била у страшно лошем стању, из мене је све цурело, а као последица заразних болести, трбушног тифуса, рахитиса, остала сам без косе. На себи сам имала плаву исцепану и испрљану хаљиницу. Када сам се обратила Даници, поред мене се створило оно двоје деце, брат и сестра, од којих се од логора *Сџара Градишка* нисам одвајала. Даница их је упитала: - Да ли ово дете има икога? Они су јој одговорили да нема, да су јој убили деду и замолили су је да узме и њих двоје. Одговорила им је да их не може узети и да ће мени дати име Гита, да би се они сећали мене по гитари, написала је на папире своју адресу и дала им да ме једног дана посете. После дугог времена та девојчица, Роса Жујић, је радила у Загребу и покуцала је на врата куће на датој адреси, у којој сам живела са својим усвојитељима. Моја помајка Даница је прећутала да сам ја у кући, већ јој је рекла да нисам више код ње. Овим гестом помајка Даница је практично спречила да можда у разговору са Росом, сада већ девојком, која је знала свој идентитет у логору, и ја можда сазнам своје порекло. Никада нисам питала помајку који јој је био мотив за такав поступак. Плашила сам се да је мојим питањем не повредим, јер ме је она спасила од сигурне смрти, била је веома добра према мени и много сам је поштовала и волела. Девојка која ме тада тражила више није долазила.

-Како је реаговао Штефан када се Даница појавила са тобом, девојчицом, уместо са дечаком?

-Помајка ми је причала да му је одмах с врата рекла да сам ја њу, а не она мене, изабрала, да сам га гледала великим очицама, насмејала му се и пружила ручице према њему. Вероватно сам и њега тим поступком освојила. Он је, каже помајка, рекао: Ова мала је умиљато дете. Узимамо је! Које ћемо јој дати име, а помајка је одговорла да ми је већ дала име Бригита, а да ће ме звати Гита. Поочим се сагласио и рекао: - Презиваће се Фирстић, и тако сам ја добила нови промењени идентитет,

Бригита Фирстић.

Моји усвојитељи су били власници велике куће, доброг имућног стања, и мени су заиста обезбедили безбрижно детињство. Помајка ме је све до седме-осме године лечила од трбушног тифуса и рахитиса. У међувремену сам сломила ногу. До седме године, због рахитиса и лома ноге, носила сам дубоке ципеле. Помајка се никад није одвајала од мене, тако сам ја остатак рата живела под њеном заштитом и у добрим условима. У том делу мог детињег живота, посебно пред ослобођење Загреба, помајка Даница и наше комшинице су имале обичај да недељом, или када је неки светац, изведу нас децу на излет, на Сљеме или покрај Саве, посебно у касно пролеће и лети, кад време успори. Небо, које је већи део године сиво и суморно, претвори се лети у плави океан, тако неизмеран и бистар, да просто уживаш у природи. Рој птица, цврчање цврчка у стаблима шуме, ливадско цвеће, мами човека да прошета по сунцу, застане у хладовини испод крошње, док врућина умирује кретање ваздуха, тешког и сладуњавог од разних миомириса природе. У сећању ми је остао најлепши тренутак, када нас помајка Даница и остале дечије мајке позову на ручак, онако уморне и изгладнеле од дечијих игара. Помајка Даница простре на траву повећи столњак и на њега постави јело: сендвиче са шунком и путером, кајмаком, поховане шницле, разне колаче, штрудлу. Ми деца све то заливамо лимунадом или другим соковима, а одрасли, мушкарци најчешће гемиштом. Док тако обедујемо у хладовини, под крошњом дрвета осећа се лепота и спокој тог савршеног дана, за који пожелимо да што дуже траје. Ми смо, деца, непрекидно трчкарали по излетишту, смејали се, подврискивали, потпуно разуларени, непрекидно дозивајући једно друго, запиткујући родитеље да нам објасне, како се зове који лептир, кукац, птица.. Родитељи су довикивали старију децу да пазе на нас млађе. Неспретнија међу њима сам била и ја. Сви смо често падали, устајали и опет настављали наше дечије

играрије по трави или шушњу.

У смирај дана враћали смо се кући, прљави и уморни. Једва смо дочекали да се истуширамо, обучемо пижамице, попијемо шољу млека и утонемо у дубоки сан.

У сећању су ми остали и излети на обалу Саве. Када приђемо близу реке осетимо њен мирис, њен пригушени загрљај. У ваздуху смо осећали мирис муља – баре обрасле речном травом, локвањима и трстиком. Чули бисмо оркестар жаба, које су од нас бежале у воду. Родитељи су нас непрекидно пазили и упозоравали да се случајно не приближавамо реци. Дивили смо се дивљим паткама, лабудовима и гњурцима. Први пут сам на обали реке видела белоушку – речну змију. Нарочито су ми били интересантни гњурци, како зарађају у потрази за ситном рибом.

Родитељи су на излетишту крај реке кували фиш паприкаш, или пекли роштиљ, рибу или мешано месо. Изморени и изгладнели од дечијих игара са апетитом смо јели рибљи паприкаш или роштиљско месо, а мирис и укус чини ми се да осећам и данас.

У разговор се убади и Божидарка, којој изрони ненадано сећање из детињег доба, када би је у јесен усвојитељи извели у вечерњу шетњу улицама Загреба.

-Време када се у Загребу могло на улици купити печено кестење, углавном је хладно. Моја помајка Катерина и почим Стјепан би се током шетње увек задржали код једног чичице – стричека, заборавила сам му име, како нагнут над жеравицом у роштиљу пече кестење. Поочим би нам купио по фишек печеног кестења. Ја сам осећала захвалност, јер сам волела да једем печено кестење, а осим тога онако вруће кестење ми је грејало прстиће на рукама. Обично сам једући кестење огаравиила руке и око уста, али кад бих завршила са дегустацијом, помајка би ме

марамicom обрисала. Када ми је изронило ово сећање видела сам себе као девојчицу, која држи поочима за руку, хода поскакујући, застаје код стричека који пече и продаје кестење, он ми пружа фишек од новина напуњен до врха печеним кестенима, ја пружам ручицу и узимам фишек и приносим уз капут на груди да се не бих опекала. То заправо није била успомена, за мене је то била, заправо, фантазија, јер ми се до тада није догодила, али то је било боље од онога што сам имала, односно ничег. Исто тако, као и ти, ни ја нисам имала ниједну фотографију пре заробљавања и смештаја у усташки логор у *Старој Градишци*. Немам ни једну групну фотографију са мојим најмилијима. Мој поочим Стјепан био је заљубљеник у фотографију, поседовао је веома квалитетан фотоапарат којим је овековечио најзначајније догађаје у мом животу, од онога, када сам усвојена, доведена у њихову кућу, са прослава мојих рођендана, са излета, поласка у школу, када сам примљена у пионире, до завршетка основне школе и гимназије и са других догађаја. Данас када гледам те фотографије увек ме обузме снажан талас топлине, озари ми лице, осетим љубав према мојим драгим усвојитељима, које сам звала мама и тата.

-Драга моја Божидарка, твоја прича је слободно изашла из урбане средине, Загреба, за који нас веже наше детињство и девојаштво, међутим, постоје приче, које слободно излазе из природе, шуме и травнатих поља, која у пролеће цветају разнобојним цвећем. Ја сам се после рата изузетно радовала одласцима и боравку код тата Штефанових рођака у Загорју. Дубоко у памћење ми се урезао један од тих боравака у касну јесен, крај месеца новембра. Запамтила сам да је тата Штефан сваке године планирао да, уз државни празник 29. новембар, узме још који дан од годишњег одмора, или неплаћене дане, како би испекао ракију и обавио клање свиња. Ја сам се изузетно веселила том празнику, који је падао у позну јесен. Колорит на шумама се потпуно промени. Дрвеће углавном оголи, а испод

дрвећа су теписи разнобојног лишћа. Са њива је скинут кукуруз, посејана пшеница и јари јечам.

Недалеко од сеоског имања тата Штефанов деда је имао гај од јасика међу непрегледним храстовима и јаворима и по којим кестеном. У том гају је жирио свиње. Гај је изгледао идилично, лишће са грана дрвећа је махом опало, а понеки прамен жућкасте боје задржао би се на гранама и изгледао чаробно. Чинило се као да привлачи светлост, као кад нам се чини да светлост тражи воду. Био је то дан када сам сама први пут ишла у гај и било је некако чаробно, као да је тим проласком почео мој прави живот. Под ногама сам осећала опали жир са хроста. Мир у шуми нарушавало је гроктање свиња и неколико врана, које су грактале са грана огромних храстова и јасика. Једном приликом сам чула да је те јасике пред Први светски рат засадио њихов прадеда. У том гају моја душа је бујала. Јасике су биле велике, али су се ипак чиниле младе. Има неке нежности у том дрвету, љупкости, која се не налази у украсним или китњастим врстама. Међу храстовима и кестеновима јасике изгледају краљевски, или су бар тако овде изгледале. Када сам ушла дубље у гај ногама сам скупила гомилу лишћа и легла на њу. Скроз сам се препустила маштању, медитирању и посматрању неба изнад себе. Снежно бели као перје разбацани облаци тек нанесени по небу, које је мењало боју, беху ниски и почеше уз појачани ветар да добијају тамну боју. Нешто даље на хоризонту небо се спустило на врхове планине. Учинило ми се да је тамо небо препуно пахуљица снега, који је почео да веје. Полако се временом крајолик утуткао у неке беле покриваче. Доста је захладнело и ја сам одлучила да се вратим кући, јер ме је хладноћа зграбила оберучке. Знала сам да ће се свиње, када се задовоље жиром, саме вратити. Лишће, које није опало са грана под ударом ветра, међусобно се сашаптавало. Поглед ми је био усмерен према огромној надстрешници испод које су били постављени столови од дасака на металним ногарима. На столовима је било мяса као дрва. Сазнала сам да

су тог дана уредили четири брава. Месарима киша и снег нису сметали, били су заштићени су кровом надстрешнице, наменски направљеног за овакве потребе.

Кишне капи попрскаше стазу од улазне капије до куће. Потрчах стазом с обе стране наткривеном великим дрвећем. Небо се спустило, а тмурни облаци су се гомилали. Јато врана је изненадно полетело са дрвећа, сручивши се, а затим узлетеше у правилном лету далеко ван видокруга. Тачно изнад мене, неуобичајено за то доба године, проломи се грмљавина, а ја мокре одеће утрчах у кућу.

Када сам ушла у кухињу све је мирисало на гулаш, свињско печење и крофне.

-Ти си дете, скроз мокра, скидај ту одећу са себе и седај за сто да нешто поједеш. Мајстори су већ ручали, а вечера ће бити мало касније, рече Даница.

Свеже печено месо било је веома укусно, тај окус и мирис остао ми је у памћењу. Када сам ручала, помогла сам мајарицама⁶ у склањању посуђа, брисању и слагању у креденац.

Напољу је ветар све јаче и јаче дувао. Посматрала сам кроз прозор кухиње, како ветар баца стрњику односећи са њом шушке од кукуруза гомилајући их у углу жичане ограде.

Видни део дана у то доба године био је изузетно кратак, а тамни облаци ношени олујним ветром су привидно чинили као да је већ пала ноћ. Тешко се могло одредити и време смираја дана. Сав крајолик се претворио у мрачни бунар, испуњен фијукањем ветра, а свет је постао велики кад је ноћ преузела царство. Ноћ је заогрнула дан својим тамним плаштом. Снег је вејао преко зимских поља целу ноћ. Снежни ткачи су покрили крајолик

---

⁶ Мајарица, козарачки локализам за домаћицу, жену, која се бави кућним пословима везаним за припрему хране.

белим прекривачима. Новембар је открио своју маску трмог, дремљивог, каснојесењег и ранозимског сањара у тмурним зимским кишним данима и под дебелим снежним покривачем. Тек сутрадан поподне се разишла магла и снежни облаци, а кристална видљивост зимског дана приближила је снежне обресе околних планина, тамне висове обрасле четинарском шумом. У смирај дана сунце је зашло у црвенилу. Казали су да ће бити студена ноћ. Погледала сам у небо и посматрала, како се месец купа у светлуцавим зрацима. Крајолик се утуткао у меке беле покриваче - заврши Бригита.

-Са одушевљењем сам те слушала, како си доживела и запамтила све чари сеоске идиле, заиста инспиративно. Нас приче одведоше на неке лепе успомене из нашег одрастања. Сећања на њих разгале нам напаћене душе, а подстичу га и овај мир у сепареу.

-У *Арени* су објављена нека сазнања из твог живота, али ја мислим да ни твој ни мој живот не може да се опише у неколико чланака. Наши животи пишу романе, рече Божидарка.

-Баш тако. Колико год да причамо, оно што смо проживеле у свом животу никад нећемо успети све испричати. Ми, деца са Козаре, мали логораша, ратна сирочад, имамо доста тога сличног, што нас је снашло у животу, али и низ различитости. Неко је дете имало среће да брзо оздрави од заразних болести, које су харале и односиле животе у дечијим логорима. Неко је имало среће у свој тој трагедији да га усвоје људи са најлепшим намерама, да се понашају родитељски, неко је проживљавало веома тешке дане у усвојитељским породицама. Наше судбине су разним горким играма ипак различите. Иако смо проживљавали веома тешке тренутке ми се волимо присећати оних лепших, који нам разгале душе. Ах, баш овога трена ми изрони сећање како су ми моји усвојитељи куповали играчке, а играла сам се и са играчкама комшијске деце. Ја и дана данашњег

чувам мога меду и лутку девојчице великих плавих очију и дуге косе, којој сам дала име Милица. Сећам се када ми је помајка купила хаљиницу и обукла ме. Била сам пресрећна. Кришом од помајке огледала сам се и окретала испред огледала у ходнику куће, а кад ме је упитала да ли ми се допада ја сам пружила обе руке према њој, загрлила је и љубила у образе. Рекла сам јој – Много, много ми се допала, много те волим, и наставила да је љубим. Ето шта ти је женско?

-У Арени сам прочитала да си имала интересантно и загонетно одрастање - рече Божидарка Фрајт.

-Одростање у усвојитељској породици имало је лепе и тужне, доста тешке периоде, како у детињству, тако и у девојаштву. Као двогодишња логорашица, доласком у усвојитељску породицу, била сам веома срећна, све до поласка у школу. Помајка Даница се заиста бринула о мени, добро ме је хранила, лечила, одевала, научила лепом понашању. Усвојитељи ме нису васпитавали у неком хрватском духу. Нису ме уопште водили у цркву на мисе, учили да се крстим по католички, нити су ме као дете оптерећивали са католичанством и зато сам им остала вечно захвална. Помајка је добро знала да сам ја дете са Козаре, да ми је у картону, којег сам носила о канапу око врата, писало да ми је име Милица и да сам православка. Сећам се њене приче, како је као девојчица после Првог светског рата научила химну св. Сави, како је краљу Александру Карађорђевићу при доласку у Сисак предала букет цвећа. Гворила ми је да јој се тај догађај урезао дубоко у сећање и да је увек на њега поносна. Помајка Даница ме је у оно послератно комунистичко време научила да певам Светосавску химну.

У мом одрастању код усвојитељске породице ипак су се видно осећале неке преживљене трауме и стресови. Понашала сам се необично. Када бих заспала прогањала су ме нека тужна, изузетно болна сећања. Причала ми је помајка да су ми се у сну

мицале усне у дугим немирним разговорима, у којима су ми се отимале гласно изговорене неповезане речи, ма – ма – ма. Ђу – ђу- јо, во – во – де. Онда бих се трзала, окретала на другу страну, грчило би ми се цело тело, будила бих се сва у зноју и веома отежано промукло дисала.

-То су драга моја Бригита, последице претрпљених стресова и страха - рече Божидарка.

-Управао тако. Ја као двогодишњакиња нисам запамтила догађаје у току битке на Козари и све оно што сам проживела у усташком логору *Стара Градишка* и *Заводу за њухонијеме* у Загребу. Ипак су се у неки дубоки, скривени кутак мог ума увукли немили догађаји и туга настала у збегу, сталне експлозије топовских граната, пуцњаве стрељачког наоружања, кукњаве на сахранама при опраштању од погинулих најмилијих, гледање како усташа убија ђеду Ђују, отимање од мајке Милице, мукотрпна и исцрпна возња возом за стоку од Церовљана до Старе Градишке. Гледање како деца умиру око мене, изгладњивање, разбољевање од тешких заразних болести. Иако се свега тога не сећам, у мом нејаком телу се накупило много страха, тако на пример, ни дан данас не волим да путујем возом.

-Страх ти је Бригита, највећи непријатељ.

-То сам ја видеала. У вртлогу живота остала сам сама, без својих најмилијих. Из мојих очију избијала је туга, из сна сам се будила јецајући, а сузе су ми капале низ образе. Јадно дете, говорила је помајка Даница и смиривала ме. Не само ти догађаји из рата, него низ немилых догађаја, који ми се дешавају после рата, када сам пошла у школу. Моја школска другарица из одељења једног дана ми је рекла:

-Шта се ти правиш важна, она лепа жена није твоја мама. Ти си из Босне. То је у то време за нас у Загребу требало да буде онако погрдно. Ја уопште нисам знала ни где је, ни шта је Босна.

Тада сам постала неповерљива према помајци Даници. Кад би ме она грдила за нешто што нисам урадила како треба, ја сам мислила да ме она више не воли. Почело је извесно отуђивање. Ето, како деца без зле намере могу да изазову веома незахвалну ситуацију.

Дакле, у комшилуку се није могло никада сакрити да сам усвојено дете са Козаре.

Следећег лета, када сам пошла у школу, на загребачкој железничкој станици једна жена је потрчала према мени и повикала.

-Ево мог детета!

Та госпођа се неколико дана касније појавила на вратима наше куће и тврдила да сам ја њена ћерка Љубица. Цела прича је доспела до суда, где је моја помајка посведочила да то није истина. Мене су повели на суђење. Тада сам чула да сам ја изабрала Даницу, а не она мене, да сам допузала до ње, ухватила је око ноге и рекла:

-Мајо, узми ме!

Суд је досудио у корист мојих усвојитеља. Ја сам, дакле, већ са седам година била свесна да сам усвојено дете, да сам ратно сироче. Да ствар буде још гора, баш у то време моји усвојитељи су били у брачној кризи и почео је процес судског развода. Центар за старатељство – социјалну бригу над усвојеном децом, на чијем је челу био професор Камило Бреслер, је тада одлучио да ме сместе у интернат. Породица Југовић из села Рајца код Новске, отац Остоја и његова супруга, отели су ме из школе и одвели на село. Ја сам са помајком Даницом и поочимом Штефаном и раније летовала у селу у Загорју. Нисам имала ништа против села, увек сам га волела и данас га волим. Када сам дошла у ту кућу одједанпут се скупило много људи, рођака и радозналих комшија. Људи су причали неке приче, а ја сам

се осећала као у чуду. Запамтила сам да су људи износили своја сећања из логора *Сџара Градишка, Јасеновац, Млака, Јабланац*. Те приче слушала сам две ноћи и два дана. Уопште нисам ништа разумела, али сам била у једном страху, јер је моја отмица изведена на веома груб начин. Ја сам живела у једној имућној породици у граду, а доведена сам у недођију, у којој никога нисам познавала. Имала сам среће. После два дана са полицијом је дошла моја помајка и вратила ме у Загреб. Горе на Шалати, где је била судска медицина, поновљено је суђење. Тада сам се разболела. Упућена сам на дуготрајно лечење у болницу за лечење костију у Краљевицу, а после сам пребачена у Цриквеницу, јер сам морала да проводим време искључиво на мору, што је трајало две године. На мору сам, што на лечењу, што на школовању, провела шест година. Из Цриквенице сам премештена у Загреб, опет у интернат у ул. Хабделићевој, где сам завршила седмолетку, колико је тада трајало основно школовање.

Болнички живот и школовање у интернату су на мене оставили велики траг. Све време лечења костију и школовања сам носила дубоке ципеле ради стабилнијег хода и због ранијег прелома ноге. О мени је бригу водио Центар за социјалну заштиру, на челу са доктором Бреслером. Тај део свог живота на мору могла бих поделити у два дела. Први до 1948, када сам била смештена у Цриквеници, интернату за децу палих бораца Другог светског рата, под надзором часних сестара и учењу по назорима Римске католичке цркве, и други од 1948. под утицајем тадашњег Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ). Први део школовања памтим да сам била прекрштена у католичку веру. Часне сестре су биле грозне. Владала је велика дисциплина, строгаћа. Учили смо веронауку, па ако нисмо знале десет божијих заповести, шибале су нас дрвеном шибом дужине око једног метра. Ако бисмо добиле неку лошију оцену, опет би нас шибале – тукле, или смо за казну клечале на

зрневљу кукуруза, соли, или на шљунку. Негде 1948/49. часне сестре, уз мале изузетке, напустиле су интернат и наставиле службу у самостанима, а онај мањи број је обукао грађанску одећу и наставиле рад у интернату. Отишле су оне грозне часне сестре, које уопште нису имале саосећајности, нити су гајиле љубав према нама деци ратној сирочади. У сећању ми је остала једна изузетно добра часна сестра, Мелита. Радила је у кухињи. Скинула је одору часне сестре и остала да ради у интернату. Она је, заиста, била веома добра и драга особа. Када су из интерната отишле часне сестре 1948/49. у интернат су дошли скојевци, а ми смо певали:

Ми смо деца њалих бораца у рукама младих скојеваца.

У Цриквеници је владала видна одбојност месног становништва према нама штићеницима дома. Становништво је добро знало ко смо ми, јер смо били једнообразно обучене, на глави смо носиле беретке, тзв. французице.

-Ђачки живот се састојао и од низа несташлука, сећам се из времена мог школовања - убаци се Божидарка.

-Да знаш Божидарка, колико ли сам ја била несташна све до своје четрнаесте године и увек сам међу ђацима била неки коловођа. Моја екипа је често изводила разне несташлуке. Како су часне сестре изградиле мали рибњак са златним рибицама, то место им је служило да се дневно три пута моле. Молиле су се испод крошње трешње, која је гранама надвисивала рибњак. Кад сазреју трешње изузетно су мамиле нас децу да их крадомице беремо и једемо. Ми деца смо, колико год да добијемо јела, вазда били гладни. Ја сам организовала моју храбру дружину да ноћу, кад сви спавају, изведемо одважни поход, бербу трешања. Кад смо се попеле на трешњу од наше тежине пукла је грана, пала у рибњак, поубијала скоро све рибице. Часне сестре су нас усред ноћи извеле на палладу – пристаниште. Наредиле су нам да

за казну сат и по изводимо фискултуру.

Други пут смо из складишта хране крале пакете са чоколадицама за децу, џем од поморанџе и друге намирнице. Тада су нама малим крадљивцима наредили да носимо картон са натписом, *Ја сам крао*, и стојимо испред постројених штићеника, да би нас цели интернат жигосао. То је само делић наших дечијих догодовштина, не рачунајући оне од подметања воде у некој посуди испод чаршава, изнад врата на који се завеже канап за кваку, па кад неко уђе у собу вода му се сручи на главу, или затезања канапа између кревета, па кад неко ноћу запне за канап простре се свом дужином на под, затим лепљења папира са смешним текстом на полеђини одеће, измицања столице при седању и другим несташлацима. Било је доста и лепих тренутака у интернату, као учење пионирске заклетве и пријем у пионирску организацију, излети у природу, разне дечије игре, приредбе на крају школске године, спортска такмичења између разреда.

Тај интернат у Цриквеници је био преко пута одмаралишта, у којем сам летовала са мужем после удаје. Моја васпитачица је била Регина Драмер. За време летовања са супругом посетили смо моју васпитачицу Регину. Она је из свог албума извадила моју слику и рекла мом супругу:

-Ах, њене очи! Све нас је пленила њеним очима, а онда се засмејала. Могла је да уради шта хоће, али кад нас погледа тим телећим очима све смо јој праштали. После је директор била госпођа Вазма. Њу сам после срела овде у Београду, када је Јованка Броз отварала *Дечији сајам*. Ја сам јој пришла, а мој муж је снимао тај сусрет, када сам јој рекла:

-Госпођо Вазма, ја сам била Ваша штићеница у Цриквеници. А она се само насмејала. Ето, Божидарка, изгледа да сам живела три живота, а не један.

Када је Бригита завршила седми разред у Загребу њена помајка Даница ју је уписала у гимназију, а Центар за социјалну бригу ју је поново сместио у интернат. Помајка Даница је тада отишла на привремени рад у Немачку. Бригита је практично остала без усвојитељске породице, иако је носила њихово презиме, Фирстић.

-Моји усвојитељи ме нису заборавили. Одвојено су ме посећивали у интернату, изводили за распуст, празнике и викенде кући, водили на летовања. Ја сам била везана за њих и много сам их поштовала и волела. Сећам се када сам завршила први разред гимназије помајка Даница и поочим Штефан, иако у фази развода, летовали су заједно са мном у Опатији.

Бригита, звана Гита, је већи део распуста проводила на мору у Опатији и на селу у Загорју. Сплет срећних околности омогућио јој је дужи период летовања у Опатији код добрих Штефанових пријатеља, као и на селу у Загорју, такође, код његових блиских рођака.

Гита је израсла у веома љупку девојку изузетно грађеног тела и лепог лица. Дуга коса, крупне очи кестењасте боје и љубак осмех, пленили су свакога у њеној околини. Дугогодишње пливање у мору у Краљевици, Цриквеници и Опатији су повољно утицали, не само да излечи рахитис, него и на њену складно грађену и витку линију, на коју су уз уздахе падали и задржавали се погледи младића. По завршетку првог разреда гимназије Гита и њена другарица и вршњакиња Ена су летовале са усвојитељима у Опатији. Гитини и Енини усвојитељи су, као добре комшије из исте улице, скоро у исто време усвојили њих две. Усвојитељи су им дали нова имена, а добротворка Диана Будисављевић их је уписала у своју картотеку, Гиту под именом Милица, стара две године, а Ену под бројем, стара две године. Оне су заједно расле, ишле у школу у исто одељење, проводиле распусте на мору. Слична судбина и велико пријатељство њихових усвојетеља су утицали да постану нераздвојне другарице равне сестринском односу. Њих две су биле саучеснице у болу, чудноватом драматичном и тешком неправедном животу, од кога нису могле побећи. Животе су им поклонили родитељи, чије умиљате ликове су протоком времена заборавиле, и никако их нису могле позвати. Рат их је одвојио од родитеља, које више никада нису виделе. Њихов живот је дар, који се тако лако не може одбацити, поклонити другом и сакрити у кофер

успомена. Њихово безбрижно детињство и снове прекинуо је рат, разарања, погибије. Колико год да су међусобно разговарале остале су им неиспричане многе приче. Њихов живот је од тренутка, када су их усвојили њихови други родитељи, изгледао као одсјај летећег пламена у ноћи. Њих две су биле свет за себе и сваки други свет би био досадније место. Биле су пресрећне што су се упознале, заједно одрастале и уживале у великодушном и искреном пријатељству.

Те 1955. њих две су са усвојитељима, по ко зна који пут, заједно летовале код Штефанових пријатеља Нивес и Ђованија. Поред соба за издавање гостима, Ђовани је држао и конобу, у којој су гости обедовали, организовали прославе рођендана, забаве, играли шах и карте и друге друштвене игре. Недалеко од Ђованијево куће налазила се изузетно лепа природна пешчана плажа са доста зеленила. Плажу су најчешће посећивали млади, како домаћи, тако и страни туристи.

Када су Гита и Ена првог дана дошле на плажу у очи им је пала група младића са препланулом бојом коже. Формирали су круг и на песку играли лопте, тако да се један од играча у кругу борио да одузме лопту и препусти своје место ономе, од кога је отео лопту. Међу њима се посебно истицао младић препланулог тена, густе коврцаве тамносмеђе косе, очију плаве боје. Друштво га је звало Сале. Када се ослободио лопте, подигао је главу, окренуо се према Бригити и Ени, откривајући им свој прелепи торзо. Био је изузетно леп, млад, забаван и живахан. Могло се закључити да се његово друштво од раније познавало. Њих две су изабрале место у близини неколико девојака, скинуле одећу са себе и у купаћим костимима сале на пешкире за плажу. Изгледале су веома лепо. Пре доласка у Опатију на градском базену у Загребу су добиле боју. Једна другој су уљем за сунчање намазале леђа, изводећи свој ритуал заштите коже од сунца, утрљавањем уља у све делове тела. Младићи су крадомице бацали погледе на

њихова витка, лепо грађена и осунчана тела. Престали су се играти лоптом, потрчали су пешчаном плажом, скочили у море и снажним замасима допливали до бова, које су обележавале део мора за купаче. У води су наставили игру лоптом. Када су се уморили изашли су из мора, осушили се на сунцу, а потом су поседали у круг на пешкире у хладовини испод крошње овећег бора. Сале и још један младић из друштва су засвирали гитаре, а друштво је са њима певушило. Недалеко од њих група девојака је играла *Не љуши се човече*. Када су запевали песму *Ја шебе љубио сам њрви њуи, кад ѡрешње ѡроцвале су све*, девојке су почеле да скандирају и певуше.

-Цуре, придружите нам се!, довикну један од младића, а оне им приђоше и поседаше на слободне делове пешкира за плажу. Уследило је упознавање, а потом испуњавање музичких жеља девојака у избору песама, које су заједно певали.

Када су из мора изашле Гита и Ена, осушиле се на сунцу, друштво их је такође позвало да им се придруже. Оне су се одазвале позиву, пришле веселом друштву и представиле се. Сви су редом саопштили своје име, а потом се смењивала свирка и песма. Друштво је било раздргано и забавно. Њихова забава је изузетно пријала и осталим купачима на плажи. После свирке друштво би се расхладило у мору. Смењивала се игра лоптом, пливање, свирање и певање. Када је сунце почело да пржи, већина купача је спас потражила у конобама и собама где су били смештени, или у дебелој хладовини зеленила на плажи, освежавајући се хладним напицима и сладоледом. Гита и Ена су отишле у своје собе, ручале и одмарале уз музику са радија.

Поподне су поново дошле на плажу, на којој је већ било окупљено преподневно друштво. Отпочео је већ очекивани ритуал, заштита тела од сунца, пливање, игра лоптом на песку и у води, свирка, песма, младалачки разговори. Време је брзо протицало.

На западном хоризонту сунце се спремао за залазак остављајући ружичасти акварел, дајући купачима и узаврелом песку бакарни сјај. Гита и Ена су преко осушених купаћих костима обукле хаљине за плажу у дугиним бојама. Ушле су у плићак и опрале песак са ногу држећи сандале за плажу у рукама. Усмериле су погледе ка обзору, рукама заклањајући очи. Небо је било величанствено, осећао се лагани маестрал, све је било романтично. Друштво се постепено разилазило, уз договор да се наредног преподнева поново окупе на плажи.

Тако је протекло неколико дана, и већ су се могле уочити симпатије, љубавне искре, почетна удварања, заказивање вечерњих шетњи. Једног поподнева, пре напуштања плаже, Сале приђе Бригити.

-Спремаш се кући? Где си одсела?, упита је. -Код наших пријатеља Нивес и Ђованија. Енини и моји родитељи годинама летују код њих. Веома смо задовољни гостопримством, смештајем и храном.

-Да ли увече излазите у шетњу, на музику? Какав вам је вечерас програм?

-Разноврстан, одговори Бригита. Вечерас у Ђованијевој коноби Енин отац приређује вечеру и забаву. Прослављамо његов четрдесети рођендан.

-Баш лепо, желим вам угодно и забавно вече. Видимо се сутра на плажи.

-Важи. У мору ћемо разбијати мамурлук.

-Адио!

-Адио, отпоздрави Гита.

Док су Сале и Гита разговарали сунце се већ увелико купало у мору, а румена светлост је обливала заостале купаче и пешчану

плажу. Убрзо је море прогутало огромну ватрену лопту. Љубичасто мастило разблажено светлошћу иза хоризонта расуло се над морем, на коме је владала бонаца. Прохујао је још један диван, осунчан дан летовања на мору. На плажи су се ширили мириси олеандера, бегоније, лаванде, боровине, помешани са мирисом јода. Какав је то само био божанствен осећај.

Када су Гита и Ена дошле са плаже помајке су их пожуривале да се истуширају и обуку за прославу рођендана Ениног поочима. Речено им је да ће припрему послужења и служење обављати особље, које ради у коноби. Девојке, мало се стрпите до послужења, а за вечерњи мени Енин поочим је одабрао: аперитив по жељи, за предјело истарски пршут, козији сир из уља, маслине, а за главно јело месо са роштиља, димљене роштиљске kobасице, и салату. Све ће се то заливати истарском малвазијом. На рођендан је Енин поочим позвао, поред Данице и Штефана, још две породице, своје пријатеље, који су се затекли на летовању у Опатији.

Ђовани је у младости имао своју клапу, свирао је гитару и лепо певао. Те вечери је позвао састав, који се повремено окупљао разним поводима, да засвирају и запевају за своје душе.

Славље је почело служењем аперитива и предјела, уз лагану музику. Послужено је главно јело, а присутнима су се посебно допале роштиљске kobасице и ролована џигерица у димљеној сланини. Вино их је убрзо расположило, подстрекавало је све веселију атмосферу, бучан говор и песму. Када су и музичари вечерали, добра свирка је нагнала друштво на плес. Играло се и певало до касно у ноћ. Гита и Ена су плесале, веселиле се, и та прослава рођендана Ениног поочима остала им је у незаборавном сећању.

Енин поочим, видно расположен, упитао је Гиту и Ену шта се

дешава на плажи, да ли су пронашле симпатије. Њих две су се насмејале, скривајући погледе од усвојитеља.

-Видим ја шта се дешава. Не можете ви мени ништа сакрити, а оне су се и даље смејале.

-Слављениче, остави девојке на миру. Када ће да се забављају, ако неће сад када су у цвету младости - у разговор се убаци Даница.

-Ја се само мало шалим - одговор Енин поочим.

-Девојке, у животу идите камо вас срећа води, рече Даница, којој је то било последње летовање са Штефаном. После тог летовања њих двоје су се дефинитивно разишли.

Касно у ноћ весело друштво се разишло. Када су легли у кревете убрзо су утонули у дубоке снове и пробудили се када се сунце добрано дигло на небу. Устајање, испијање јутарње кафе разговорше, доручак и дотеривање за плажу изузетно се одужило.

Сале и његова мушка дружина је са нестрпљењем чекала Гиту и Ену. Излежавали су се, сунчали и повремено бацали поглед на пут, којим њих две долазе на плажу. Још две девојке из друштва су касиле на плажу, и оне су имале фешту. Када су пришле друштву, видно мамурне од вечерњег славља, друштво их је поздравило песмом *Зора зори дан се бели*. Оне дубоким наклоном поздравише друштво, а једна од њих упита:

-Коме је истекло летовање? Одговор нису добиле. Одложиле су своје ствари и скинуле се у купаће костиме.

-Хоћемо ли у море?, упита Сале.

-Хоћемо!, као у хору сви одговорише, потрчаше пешчаном плажом и раздрагано се бацише у загрљај морских таласа. Вода је била пријатно топла и блага, као пољубац вољене

девојке. Мушкарци су се снажним замасима, пливајући краул, такмичили који ће први испливати до бова, где се окренуше на леђа. Сунце им је грејало лица, изазивало осећај благостања, спокојства и среће. Сви су се препустили сунчевим зрацима да их милују по телима, очарају и потпуно преплаве. Медитирајући на површини мора нису видели када су Гита и Ена стигле на плажу. Оне су одложиле своје ствари, ставиле крему за заштиту од сунца, једва дочекавши да скоче у воду и разбију мамурлук. Друштво у мору их је поздравило. По изласку из воде доброно освежене, ушле су у биоритам, а потом су евоцирале своје доживљаје са синоћне прославе рођендана.

Сале је био упоран и уговорио је увече састанак са Гитом. Његов пријатељ није успео у науму да договори састанак са Еном, можда само за ово вече. Сале и Гита су увече прошетали ривом, удисали мирисе мора, морског цвећа, зеленила и разговарали о школи и животним плановима. Гита је била доста шкрта на речима. Оценила је да је сувише рано да се исповеда о свом животу и животним плановима. Од Салета је сазнала да са родитељима живи у Новом Саду, да је завршио трећи разред средње електротехничке школе, да скоро сваке године летује на мору, мењајући дестинације. Ове године први пут су дошли у Опатију. Био је смештен са родитељима у викендици очевог доброг пријатеља. Њихов први састанак је протекао у шетњи и причи. Гита се договорила са Еном, када и где да се нађу и заједно врате у смештај. Враћајући се осетише да појачава свежина ношена ветром. Ваздух је постао влажан, а месец се гнездио у кошарици од облака. Када су стигле у собе, легле су, а свеже време их је нагнало да брзо утону у сневе. Изјутра им се спавало, јер су биле омамљене свежином. Када су устале сазнале су да је пред зору пала киша и донела дуго очекивано освежење. На мору то освежење врло ретко потраје дуго. Истог дана у поподневним сатима могло се сунчати и купати. Гита и Ена су после доручка одлучиле да прошетају ривом, купе неке потрепштине, седну у

неки мали ресторан и освеже се соковима. Успут су среле једну девојку, мештанку, познаницу са плаже. Она им је објаснила да су на мору мали дугачки таласи идеални за веслање у чамцу и једриличарење. Предложила је да се касније нађу на молу код плаже, где је био привезан чамац њеног брата, да ће обавестити још неке девојке па да се сви забаве вођњом чамцем по мору. Гита и Ена су однеле купљене ствари у собе, обукле купаће костиме и одећу пригодну за веслање и отшетале до мола, одакле ће се чамцем отиснути према пучини. Тамо су затекле четири девојке, које су, такође, раније упознале на плажи. Убрзо се друштво, њих седам девојака, укрцало у чамац и отиснуло на море. Чамац се лагано љуљао, ништа забрињавајуће. Када су се удаљиле од обале преко два километра, на пучини су приметиле да се, под утицајем јужине, ваљају велики таласи. Морске струје су ускомешале воду и подизале веће таласе. Девојка мештанка је добро познавала ћуди мора и саопштила девојкама да не паниче, да се враћају на обалу. Морски таласи и јужни ветар, који им је дувао у леђа, појачавали су брзину чамца. Мештанка је добро кормиларила својим веслом и донекле одржавала замишљени курс чамца. Море се заталасало, а морска струја је била јака, те је девојке обузело осећање да на такво море и ковитлац догађаја не могу утицати. Успеле су да сачувају чамац да не удари о хриди, разлупа се и потоне. Посада рибарске барке на мотор, враћајући се из риболова, приметила је да девојке немају контролу над чамцем, лагано су допловили до чамца, бацили им конопац, а мештанка, која их је познавала, вешто га је везала за прамац чамца и тако су упловили у мирну луку, неизмерно се захваљујући рибарима. Узнемиреност, помешана са страхом, је нарасла у девојкама, као олујни ковитлац. Смириле су се по искрцавању на моло. Остале су без гласа и речи. На молу их је сачекао власник чамца, такође, видно узрујан. Он се већ био припремао да са бродићем свог пријатеља заплоче ка њима и помогну им да се безбедно врате на обалу, али су одустали,

када су видели да им је помоћ пружила посада рибарске барке. Овога пута једино му је преостало да их бодри, уверава их да су то за овдашње морске прилике незнатни таласи и морске струје, да не паниче и да се морају калити у морске нимфе. Тако је крајње узбудљиво прохујао још један дан летовања, меморисан у њихове умове, а касније је често израњало и препричавано то сећање. Навече су Гита и Ена са својим усвојитељима изашле у шетњу. Пријао им је свежији ваздух.

Наредних неколико дана редовно су одлазиле на плажу, дружиле се са осталом омладином, купале се, сунчале, играле разне игре, певале. Најинтересантнија им је била игра *фойе*, посебно када је *фойа* морала у образ да пољуби неког учесника игре. Тако се десило неколико пута да Гиту у образ пољуби Сале, или она њега, а друштво је било изузетно маштовито у смишљању *фойе*.

Једног преподнева на плажи се појавила атрактивна плавуша можда мало старија од њих. Издвојена од осталог друштва, излежавала се и сунчала, а када би улазила у море својим ритуалом привлачила је пажњу и погледе, посебно мушког друштва. Веома успешно је флертовала са мушкарцима, а они су се у шали договарали, који од њих би требало да освоји њено срце. Сале се кобојаги нећкао, али је, да га не примети Гита, често задржавао погледе испод ока на плавуши, што је и она приметила.

Гита је, такође, била у годинама када се почела допадати момцима, и осећала се као да је на осветљеној позорници, а публика је однекуд из мрака посматра. Неколико вечери је прошетала са Салетом и између њих се почела рађати симпатија. Претходне вечери прошетали су ривом и залазећи у неосветљени део шеталишта су застали. Приближили су се једно другом тако да су осетили мирисе тела. Сале испружи обе руке, нежно привуче Гиту на своје груди, загњури лице у њену

косу и прошапута: - Волим те. Гита је само зажмурила, удисала мирис његових груди и врата ослањајући руке на његове. Сале се сагнуо и пољубио је у образ. Усне су му биле влажне, топле, и дивно **су** мирисале. Нежно ју је помиловао по раменима, а руке су му се нашле на њеном лицу. Гита је на тренутак стајала као хипнотизована, међутим, у њој се покренула невина младалачка лавина – читава историја се сручила. Сале дубоко уздахну и рече:

-Не могу да схватим да си тако лепо грађена, да си тако лепа.

Гита од силног узбуђења ништа није одговорила, само се нагло измигољила из његовог загрљаја. Сале је држао њену руку. Доживела је те тренутке на начин, који јој је до сада измицао. Осећаји су били чудесно ојачани, тако да је пулсирање њихових срца представљало нешто ново, што су обоје можда прижељкивали. Ћутали су водећи немушти разговор – комуникацију двоје младих који се привлаче. Те вечери Сале није покушавао ићи даље. Али схватио је да Гита још није доживела први пољубац и одустао је да јој пољуби усне. Оставио је то за неки други пут.

Гита је с нестрпљењем дочекала сусрет са Еном да јој исприча своје „искуство“, осећања и неке страхове. Наредних вечери излазила је са Салетом, одлазили су на музику, плесали и веселили се, међутим, Гита даље од обичног пољупца није дозвољавала. Друштво би свако јутро на плажи Салета запиткивало да ли је добио прави пољубац, а на његов негативан одговор другови су га саветовали да се на мору не сме губити време, ако једна девојка не прихвати игру, има других које хоће. Треба користити сваки тренутак, јер живот брзо тече.

Претпоследњег дана летовања на плажи преподне Гита саопшти Салету и друштву да се наредног дана поподне пакује за повратак у Загреб. Објаснила је друштву да су искрсли неки

проблеми и замолила их да се сутра преподне виде на плажи и поздраве. Сутрадан је захвалила друштву на свему, лепом дружењу, игри, уз обећање да планира и наредног лета доћи у Опатију. Објаснила је Салету да навече највероватније неће излазити у шетњу, јер њени организују опроштајну вечеру.

-Онда се видимо сутра преподне на плажи. Адио!

-Адио!, отпоздрави Сале.

Пре подне је прошло устаљено, као и претходног дана. Гита се добро окупала, плувала, певала са друштвом. Опростила се од друштва, а Сале ју је испратио са плаже. Растали су се уз снажан загрљај и дуги пољубац. Обећала је Салету да ће се јавити Ени кад стигне у Загреб. Сале је је убеђивао да се виде навече. Гита му је одговорила:

-Највероватније да нећу излазити, морамо спаковати ствари, поздравити се са пријатељима. Планирамо навратити код једне породице и лећи раније, јер на пут крећемо у раним јутарњим часовима, како бисмо избегли гужву и врућину. Ипак ју је Сале убедио да седну у башту ресторана и освеже се пићем. Ти последњи тренуци вратили су Гити и Салету илузију о љубави. По испијању пића прошетали су ривом држећи се за руке, гледајући једно друго свесни да се коначно њихова веза у повоју вероватно раскида. Сузних очију Гита је гледала у море, у које су урањали сунчеви зраци. Миловали су се погледима, са извесношћу стварног пријатељства. Тих последњих тренутака са Салетом све више је осећала самоћу. Даље од обичног пољубца није могла, нити хтела прећи границу. Она је из тог разлога прижељкивала да се њихово дружење заврши што пре, иако ју је плашила коначност избора. Њихова љубав се претворила у пријатељство, јер се овога лета нису много зближили. Љубав је несумњиво узвишено стање. Салету је било стало до провода, а Гити до младалачке, али сигурне везе, искреног упознавања,

забављања. Она је добро знала чему тежи Сале и шта му је крајњи циљ. То је и био разлог да га је веома успешно држала на одстојању, јер човек је најјачи кад не попусти у тренутку слабости. Управо у таквим тренуцима на ум би јој пала персијска пословица: *Ономе ко не мисли на њоследице, судбина није љријайшељ*. Ту пословицу јој је често понављала њена добра помајка Даница, учећи је лепом понашању и односу са момцима.

Растали су се благонаклоно, уз Гитине сузе, снажан загрљај и пољубац, без много приче, без жеље да повреде једно друго. Нису се одлучили за дефинитиван растанак. Њен изненадни одлазак пружио им је могућност да се удаље без објашњења. Знала је да се ради о крају њихове везе, али није хтела да квари тек излеглу, још крхтку нит оптимизма, да му то саопшти. Упркос отреситом понашању имала је срце нежније од латице цвета и била је убеђена да јој се много свиђа. То је добро знала.

Навече је спаковала ствари, са усвојитељима и Еном однела их у пртљажник кола. Није отишла са усвојитељима код њихових пријатеља, већ је то време искористила да са Еном протегне ноге, прошега кроз парк и ривом, да још једанпут удахне мирис мора и природе. Тама је извукла месец на врх звезданог неба. Био је уштап, толико пун светла да је сав крајолик попримио одсјај. Зрикавци су зрикали, а њих две су се кроз парк упутиле ка риви. Одједном приметише Салета у загрљају атрактивне плавуше са плаже. То ју је изненадило.

-Добро вече Сале! Само уживај, кад си рођен под срећном звездом, Гита га прекину у ужитку.

Сале је био изненађен што је Гита изашла у шетњу, а поготово што га је затекла, како се љуби са атрактивном плавушом. Нервозно јој је рекао добро вече, очекујући олују питања од плавуше.

Од првог састанка са Салетом Гита је имала интуицију да

њихова веза неће бити искрена и дуговечна. Сале је флертовао, заводрио девојке, свестан својих предности, размишљао о проводу. У овој вези се показало да физичка лепота, којом је Сале био надарен, не даје увек и унутрашњу лепоту. Тако је Гити још једно лето прохујало са вихором.

Ена је са својим усвојитељима остала још неколико дана на мору. На плажи је сусретала Салета. Он није одавао утисак да је у некој вези са атрактивном плавушом. Била је несмотрена дајући Салету Гитину адресу. По повратку у Нови Сад, Сале је Гити написао писмо, које је сачувала, јер ју је подсећало на момка с којим је имала некакву младалачку везу и први пољубац, а то се никад не заборавља.

Драга Бријитија – Гитија,

чезнем да будем са тобом чиставу вечности. Седим на тераси и наизменично ледам у звездано небо и њлави Дунав. Из свећ срца бих желео да смо се срели у неком друћом времену, сигурно бисмо били заједно. Међућим, није нам сућено. Смаћрам да ћеш то њрихвацићии, као шћио и ја морам, шешка срца да њрихвацићим. Буди сигурна да ћу се свакој дана будићии мислећии на шћебе, волећии шће свим срцем, желећии шћеби личну срећу и добро здравље.

Ситуација у којој си ме зашћекла са оном њлавушом очиићио је њредшћављала њено флерћивање, али је ирационално да било шћија друћо кажем, осим да сам крив, издао сам шћебе, издао сам нашу њочетћину везу, нашу узајамну симћиићију.

Мој најдубљии сћирах је да ће се љубав, коју си можда осећала њрема мени њрећиворићии у мржњу, јер је измећу љубави и мржње веома шћанана нићи. До љубави је њоћиребно да се најрави корак, а од љубави до мржње само њола корака. Вољена Гитија, молим шће и њреклицћем, немој ме мрзетћии, већ сачувај у срцу оно шћићио смо имали, сећанање на шћвој њрви њољубац, и настћави са будућим живоћиом, која ће шћи, надам се, донетћии срећу и задовољсћиво.

Нови Сад, 02. авијусћи 1955.

Сале

Гита му није одговорила на ово писмо. Штитила се ћутањем. Салетов поступак са плавушом ју је повредио, а она се затворила у свој понос.

Бригита и Божидарка су ручале у сепареу хотела и у току ручка наставиле разговор о Бригитином интересантном, трагичном и загонетном животу. Кроз дотадашње њихово дружење много тога су сазнале једна о другој. Биле су вршњакиње, прошле све страхоте усташких логора смрти. Као мале логорашнице игром сличаја усвојене су у добре удомитељске породице. Рођене су у суседним општинама, Бригита у дубичкој, а Божидарка у босанско-новљанској. Једно време су живеле у истом граду, Загребу, али се нису познавале. То није никакво чудо, утврђено је да су по неколико браће и сестара живели и одрасли у усвојитељским породицама, а да нису знали да су најближи сродници. Шта рећи за велики број усвојене деце од стране усвојитељских породица у Загребу и другим местима тзв. НДХ, који никад нису сазнали свој идентитет. Они су добили хрватска имена и презимена, прекрштени у римокатоличку веру, постали Хрвати католици и тако су провели цео живот, а неки и дан данас живе. Човек се понекад запита да ли су ти поступци усвајања деце, ратне сирочади, и одузимање устројене картотеке за њих од тима Диане Будисављевић имали за циљ да им се после рата пронађе идентитет, или је можда био наставак стратегије решавања српског питања у Хрватској започетог 1941., по оној Будаковој идеологији: *једну њрећину Срба њоубијајџи, једну њрећину њревесџи у римокатоличку веру, и једну њрећину њроџерајџи из НДХ*. Католички клер се укључио у ту стратегију спашавања деце из усташких логора преко *Кариџаса*, а потом их је одводио у болнице, самостане, васпитавао их у тзв. католичком озрачју, покрштавајући их у римокатолике, у Хрвате са хрватским именима и презименима.

Турци Османлије су нешто слично радили у средњем веку – одводили су српску децу, кроз данак у крви, исламизирали их и од њих стварали најокорелије ратнике Османског царства, чувене јаничаре. Наталитет Хрвата је у 20. веку повећан за десетине хиљада, управо покрштавањем малих логораша и променом њихових имена.

Диана Будисављевић и њен тим се засигурно нису уклапали у ту идеологију, нити су своје активности на спашавању малих логораша од сигурне смрти биле са тим циљем.

-Драга моја Бригита, ја сам се заиста узрујала због твоје интересантне животне приче. Сигурна сам да прича није крај. Ја сам и до сада са твојом тужном причом оптеретила мозак. На све оно што си проживела ја правим аналогију мог живота, све то поново проживљавам.

-Драга Божидарка, како ли је тек мени. Ја још градим своју животну причу. Непрекидно долазим до неких интересантних сазнања, а и нека сећања ми повремено извиру из ума. То је и разлог што ти понекад и неповезано износим сећања до којих сам дошла. Често се и удаљим од главне теме нашег разговора. На тај начин покушавам да одагнам сву своју тугу, бол и страх, који су се накупили и мени, рече Бригита и сузе јој потекоше низ образе.

-Исплачи се Бригита! Ја те потпуно разумем. Божидарка јој пружи папирну марамицу да обрише сузе и предложи да попију по чашицу жестине. Када се Бригита смирила наставила је са својом причом.

-Када сам се после летовања вратила у Загреб, моја помајка Даница се дефинитивно развела од поочима Штефана. Она је отишла у Немачку, а ја сам остала без усвојитељске породице.

-Да ли си ти избачена из те породице?

-Нисам избачена, ја сам и даље носила њихово презиме и име, које су ми дали. Рекла сам ти да сам смештена у интернат. Бригу о мени је преузео Центар за социјалну бригу, којим је руководио Камило Беслер. Тада за мене опет долазе лоши дани. Наиме, породица Југовић из Рајца долази код директорке гимназије Мире Орешковић, рођене сестре народног хероја Марка Орешковића, и износи своју верзију какво је било суђење и да сам ја додељена њима, да сам ја њихова биолошка ћерка Љубица, нестала у рату. Мира Орешковић је једва дочекала да се реши бар једног проблема и без провере докумената мене предаје њима. Тако сам стигла у Београд. Нормално да опет настају проблеми. Тада уопште нисам била убеђена да сам њихово дете. Имала сам тешку комуникацију са новом средином. Ја сам говорила кајкавски и изазивала подозрење и смех, постављано ми је низ питања, на која нисам имала жељу да одговарам, тако сам постала одбојна. О мени се у тој средини почело погрдно причати. Чак ме је и та породица критиковала што сам примила католичанство, као да сам ја са две године, када сам усвојена, одлучивала о томе.

-Да ли те је уопште заштитила породица, како рече да се зове, Југовић?

-Јесте, на неки њима својствен начин. Отац породице Остоја, био је добар и поштен човек. У рату је био, такође, као и ја, заробљеник и провео све време у неком немачком логору. Он је у старту схватио да ја нисам њихова у рату нестала ћерка. Никада ме није назвао ћерком. Његова супруга је била заљубљена у мене. Ја сам јој била замена за несталу Љубицу. Била је јако крупна жена, ја јој скидам капу. Имала је велику породицу и осећала сам колико ме је волела. Она се никада није помирила са губитком своје Љубице. Међутим, ја са њом никада нисам успоставила неки близак однос. Зато је било доста разлога, од оног киднаповања и одвођења у село Рајац код Новске, стално

праћење и досађивање мојим усвојитељима. Такође, ја никада нисам заборавила, нити ћу заборавити, добротинство помајке Данице, њену бригу, лечење, када сам била на ивици смрти, њену љубав према мени. Моја помајка је мени дала све од себе, она је мене дигла на ноге, она ми је дала све оно лепо што сам имала у животу. Према томе, када би ми неко причао против ње, стално из дана у дан, ја сам то доживљавала веома тешко и градила око себе заштитни зид.

У породици Југовић сам се доста лоше осећала. Стално сам се налазила у ситуацији да сам за нешто крива, зато што сам живела у Хрватској, зато што су ми усвојитељи дали хрватско име и презиме, зато што сам се у документима водила као Хрватица и држављанка Хрватске, и зато што сам католкиња. Ја њих разумем. На крају су и они мене разумели. Када је отац породице умро, његов старији син ми је рекао:

-Ти ниси наша сестра Љубица. Наша Љубица је имала шест година кад је одведена у логор.

-Ја сам добро запамтила да уопште не личим на њих. Они су сви нешто мало тамније пути и сасвим су другачији од мене.

-Да ли си и када напустила ту породицу?

- Када сам напунила осамнаест година одлучила сам да зграбим свој живот у руке и осамосталим се.

-Заиста је врло интересантна ова твоја животна прича, драга моја Бригита. Ти си заиста била изузетно јака личност. Дивим ти се. Требало је све те стресове преживети и остати при здравој памети. И ја сам била у недоумици, када сам завршила средњу школу. Желела сам да упишем студије архитектуре, међутим, воде су ме однеле, прво у манекенство, а потом сам градила глумачку каријеру. Имала сам среће да успем као глумица, постанем позната, мислим и славна, бар како читам у штампи критике о себи.

-Када си ми рекла да сам ја јака особа пуна наде, живота и љубави, могу ти само рећи да овај свет припада јакима. Треба се издигнути изнад свега. Животне одлуке су увек болне, али одлучан човек мора у повољно време да зграби живот у руке и трасира своју будућност. Ја сам своју будућност трасирала када сам постала пунолетна. Прво моје запослење је било у *Центру за савремено одевање*. Ту сам се запослила као манекенка, а Центром су руководили брачни пар Живорад и Марија Ковачевић. Живорад је касније био и градоначелник Београда. Била сам истовремено манекенка и за одевање и за фризуру. Од тада сам се потпуно осамосталила, примила сам своју прву плату, нашла стан и живела свој живот. Коначно сам дисала пуним плућима и осетила све чари људске слободе и одговорост за своје поступке. Становала сам код породице, чијег стрица сам познавала од раније. Он је радио у Загребу, у Хрватском народном казалишту. Власница стана се звала Драгица. Имала је два сина. Код ње ми је било веома лепо. Као манекенка сам путовала на модне ревије у Загреб и друге веће градове у Југославији. Дружила сам се са доста познатих људи из света моде, филма, позоришта, телевизије, штампе . . . То је био почетак мог живота, из којег имам много дивних успомена. Ето, Божидарка, данас смо много штошта сазнале једна о другој, о нашим мукотрпним животима, о томе да смо по местима рођења веома близу, да смо имале сличну ратну судбину, да имамо исте обичаје, који се негују у Кнешпољу и у твом Поткозарју, а убеђена сам да ћемо нашим дружењем пронаћи још много тога што ће нас још више зближити.

-Мислим да је занимљива прича о познанству и заљубљивању и удаја за принца на белом коњу.

-Јесте, али ми жене знамо да чувамо неке своје љубавне приче, међутим, за такву причу се мора изабрати место и повод - рече Бригита.

Пријатељице су се крајње срдечно разишле, осећајући људску топлину и љубав, поносне на своје животе, родну Козару, припадност свом српском роду и на своје пријатељство. Бригита је замолила Божидарку да поздрави и у њено име пољуби ћерку Бојану, на шта јој се Божидарка захвалила и њу замолила да поздрави своју двојицу мушкарчина.

Пред католички Божић 1982. помајка Даница је из Немачке позвала Бригиту и саопштила јој да долази у Загреб, те да би желела да заједно прославе празник. Замолила је Бригиту да се организује, те ако јој услови дозволе, да проведе неколико дана са њом у Загребу. Бригита се договорила са мужем око путовања у Загреб на неколико дана, како би са помајком прославила Божић. Планирала је успут да се види и са поочимом Штефаном и својим пријатељицама Еном и Божидарком Фрајт. Са сустанарком, бившом Душановом супругом Мирјаном, се договорила да преузме бригу о бившем мужу и сину, што никада није било спорно. Њих две су се добро разумевале, слагале, живеле у толеранцији и заједно подизале двоје деце.

Сусрет са помајком Даницом у њеном стану у Загребу био је дирљив, препун сетних разговора, поштовања и излива емоција. Даница је Бригити, њеном мужу и сину, по обичају, из Немачке донела и предала дивне поклоне. Бригита се јавила поочиму Штефану и пријатељицама Ени и Божидарки да је допутовала у госте код помајке Данице и да планира да се види са њима. Будући да је Даница изразила жељу да упозна глумицу Божидарку Фрајт, предложила је Бригити да је други дан Божића позове код ње на заједнички ручак. Божидарка је оберучке прихватила позив на ручак. У договорено време појавила се пред вратима Даничиног стана са букетом цвећа, бутељом шампањца и великом бомбоњером. Божидарка се изузетно обрадовала што је коначно упознала Бригитину мајку.

-Много лепих речи сам се наслушала о Вама од Бригите и веома сам срећна што сам Вас коначно упознала.

-Хвала, и ја сам о Вама чула све најлепше од Бригите. Такође, сам у штампи прочитала са задовољством заиста позитивне критике о Вашем глумачком опусу, рече Даница, одложи поклоне и замоли гошћу да седне на фотељу. Даница је Божидарку и Бригиту понудила пићем и уз пријатан разговор почео је ручак. Даница је била изузетно гостопримљива и сусретљива. За ручак је послужено предјело, традиционални специјалитети са загребачког поднебља, а затим супа од мешаног пачијег, ћурећег и кокошијег меса. Уследило је послужење прасећег печења и других специјалитета од прилога и салате, који се обавезно служе за Божић. У изузетно срдачној атмосфери прича је било на претек. Прелазиле су са једне теме на другу. Изузетно је била дирљива Даничина прича, како је усвојила своју драгу Гиту. Неизоставно је поновила како је мала Гита допузала до ње, ухватила је ручицом за ногу, погледала је у очи и рекла: - Мајо, узми ме! Ко би је могао одбити. Ја сам се договорила са мужем да усвојим мушко дете, а кући сам донела моју Гиту и никада се нисам покајала. Гита се диже са столице, приђе Даници и нежно је загрли и пољуби. Обема су очи засузиле, речи нису биле потребне, њихова присност и љубав је све говорила. Отеле су се сузе и Божидарки. Када су се мало смириле, Даница подиже чашу са шампањцем и наздравише за добро здравље и лепше сутра. Дошао је и моменат да се пређе на дуго очекивану причу о Бригитиној љубави са Душаном и удаји.

-Тета Данице, ваша Гита ми, иако се дуго дружимо, избегава да исприча како се упознала са садашњим мужем и шта је пресудило да баш њега изабере за брачног друга.

-Ех, моја Божидарка, ни ја све то нисам добро пропратила. Радила сам и живела у Немачкој. Ређе смо се виђале када допутујем у Загреб. Нису нам се ни радни термини поклапали. А и да јесу, она је веома успешно тајила свој емотивни живот. Оне везе, за које је проценила да немају неку перспективу, крила их

је као змија ноге! Све три су се насмејале.

-Тако значи - рече Божидарка, ипак си ти дефинитивно загонетна.

-Не могу да одолим, а да не испричам овај догађај везан за Гитине љубавне јаде. За време годишњег одмора из Немачке сам допутовала у Загреб. Замолила сам је да обавезно проведемо неколико дана заједно. Она ми је саопштила радосну вест да у време мог годишњег одмора има модну ревију у Загребу, да су јој у хотелу резервисали собу и да ћемо се видети и дружити. Успут ми је рекла да ми има нешто важно саопштити. Моја мудрица ме оставила у недоумици и једва сам дочекала дан њеног доласка на модну ревију. Дошла је код мене у стан, донела ми улазницу за ревију, а ја сам са нестрпљењем очекивала новост, коју треба да ми саопшти.

-Гита, што ме изнураваш, једва чекам ту важну вест, коју треба да ми саопштиш, а она ће изнебуха:

-Мама, ја сам заљубљена. Већ дуже времена се забављам са једним мушкарцем. Знаш мама, он иза себе већ има два брака. Са бившом женом се развео, али живе у истом стану са ћерком. Он води свој живот, а она свој и како ми каже добро функционишу. Вест као гром из ведре неба. Онако као из топа, ја је упитам да ли је стварно заљубљена - а она ми одговори:

-Јесам мама, заљубљена сам до ушију.

-Приметила сам ја то код тебе на последњем нашем сусрету. Преболела сам ја *велике бојине*, у неколико наврата твог заљубљивања и девојачких јада. Девојке то не могу никако сакрити, кажем Гити и приђем јој, ставим јој руку на срце и упитам:

-Гита, кћери моја драга, овде имаш тону љубави и осећања, које можеш да пружиш. Тако си способна да волиш. Нема

то свако, пази да све не даш погрешном човеку. Кћери моја, љубавно задовољство траје само тренутак, а љубавна туга траје цели живот. Једино што ти желим је да никад не дозволиш да ти заљубљеност помути способност да заштитиш себе.

-Мајко, мислим да сам га до сада добро упознала.

-Ја само желим да те не повреди.

-Убеђена сам да ме неће повредити.

-То не можеш сто посто да знаш. Мушкарци нису одлучни, као жене. Добро је да се понашаш, како те срце и ум воде. Али, опреза никад није довољно. Видела си шта се десило са мојим браком.

-Свесна сам тога. Мама, ја још нисам водила љубав са ниједним мушкарцем.

-Доћи ће време и за то, одговорила сам јој уз велики осмех. Када ћеш ме упознати са својим момком? Могле бисмо договорити да дођеш са њим код мене, рецимо на ручак у недељу, пошто је и он у Загребу.

-Хвала ти мама, одговори она мени, питаћу га, верујем да ће пристати.

-Нестрпљива сам како се све то одвијало - у разговор се убаци Божидарка.

-Шта да вам кажем, он је дошао на ручак, свидео ми се као човек. После тога је уследила веридба, свадба, родитељска радост када му је Гита родила Игора. Имала је добру процену и срећу. То ти је драга Божидарка, у најкраћем.

После ручка разговор се одвијао о послу, животним плановима и другим женским разговорима.

Међутим, ово је минимум о љубавној причи Гите, њеног

уознавања, забављања, удаје, рађање сина Игора, заједничком животу и животним плановима.

Даница је била изузетно разговорљива са Бригитом и Божидарком. Уживала је у женским разговорима. Поштовала је своје саговорнике, а као особа са великим животним искуством и овај пут се потрудила да им исприча нешто што би одржало пажњу и допринело добром расположењу.

-Драге моје, данас сте ме изузетно обрадовале. Жене се мењају.

-Како то?- упита је Гита.

-Можете ли да схватите да је жена у различитим годинама као свет. Од тринаесте до осамнаесте је као Африка – девичанска област. Од осамнаесте до тридесете је као Азија – топла егзотична. Од тридесете до тридесет пете жена је као Америка – сасвим истражена, али препуна природних богатстава. Од четрдесет пете до педесет пете је као Европа – мало исцрпљена, мало овештала, али још пуна занимљивих места. А од педесет пете па надаље је као Аустралија, сви знају да је тамо негде, али мало њих се потруди да је пронађе. Све три прснуше у смех.

-Мама Данице, ти си прави ђаво -рече Гита - значи да смо нас две као Америка.

Бригита се упознала са својим будућим мужем на модној ревији на Загребачком велесајму, на којој је он боравио као модни фотограф. После завршене ревије су необавезно прођаскали о ревији, а од њега је примила честитке за професионално одрађен посао манекенке. Те вечери је на модној писти рекламирала хаљине за пролеће – лето. Упутио јој је неколико одмерених комплимената на рачун стаса, покрета и остављеног општег утиска, не претерујући. Представио јој се: Душан Кнежевић. Упитао ју је где је одсела, а кад му је одговорила у хотелу *Есџланада*, понудио се да је одвезе до хотела. У хотелу је то вече свирала музика и он јој је предложио

да се пресвуче, а он ће је сачекати, и да се забаве слушајући музику и отплешу који плес, уколико је расположена. Бригита је мало размислила и прихватила његову понуду. Поседели су, слушали музику, попили неколико пића, отплесали неколико плесова. Бригита је осетила замор од проба и наступа на модној ревији, те је то саопштила Душану. Отпратио ју је до рецепције, успут са њом договорио излазак у шетњу градом сутрадан поподне. У договорено време Душан је чекао Бригиту испред хотела са ружом у руци. Када му је Бригита пружила руку, он ју је нежно пољубио у руку и поклонио јој ружу. Бригита је била ганута пажњом и од срца му се захвалила. Прошетали су центром Загреба и полако једно другом разоткривали оно што их је интересовало из њихових живота. Иако је Бригита ко зна колико пута испричала сву трагику свог ратног детињства, скупила је снагу да, уз осетне знакове узнемирености, исприча Душану своју ратну причу. Душан је био видно дирнут њеном причом. Осетио је дозу страха код ње, тикове на лицу, када би евоцирала сећања на усвојитељску породицу, болести, лечење и школовање у Краљевици, Цриквеници и интернату у Загребу, неугодности од породице Југовић из Западне Славоније. Није могла да се суздржи од суза, које су га додатно гануле. Било му је веома непријатно, што су започели такве приче, желео је да прекину даљи разговор на ту тему, међутим, он је отворио врата њеног ума. Израз њеног лица, тела, те сам тон и боја њеног гласа, говорили су о дубоком болу, патњи. Бригита није могла свој бол да стави на кантар и извага, као и што се њена целокупна ратна трагедија није могла поредити са туђом. Душан се у једном моменту са уздахом и дубоким сажаљењем обратио Бригити:

-Драга Бригита, жао ми је што смо започели разговор на тему твог ратног детињства. Хтели ми или не, живот морамо наставити. Живот нам је дар, који не можемо тек тако одбијати, поклањати другом, или га сакрити у неки кутак нашег ума.

-Ја то веома добро разумем, међутим, мене као малу лојорашницу прогони прошлост. Некад ми је лакше када особи коју поштујем и у коју имам поверење, испричам о мом драматичном животу. Опрости, али осећам потребу да ти ништа не тајим о свом животу.

-Ја ти се од срца захваљујем, одговори јој Душан.

Први њихов састанак је углавном прошао у причама о животу, не само из ратног времена, већ и о родитељима усвојитељима, одрастању, школовању. Тада је Душан закључио да се вреди борити за Бригиту, да се са њом мора лагано и опрезно поступати и постепено је ослобађати од страха, којег је акумулирала у рату. Допратио ју је до хотела, договорили су наредни састанак и на растанку је нежно пољубио у образ. Она је сва озарена ушла у хотел и да је могла трајно би задржала на свом образу мирис његовог парфема.

По повратку у Београд наставили су дружење започето у Загребу. Када су им прилике допуштале излазили би увече у шетњу градом, погледали неку позоришну представу или филм у биоскопу. Много тога су сазнали једно о другом. Душан је Бригити у најкраћем испричао своје порекло.

-Мој отац Милан рођен је у селу Бунић, Лика - Крбавско поље. Био је капетан у Војсци Краљевине Југославије. Оженио се у Скопљу са Маријом Ботвинском, која је родила мене и мог брата Божидача. Када сам напунио четири године мој отац је добио премештај и са породицом се доселио у Београд. Умро је 1950. године. Одрастао сам и школовао се у Београду. Бавим се уметничком фотографијом.

Бригити се све више допадао Душан, почела је да га воли и једва је чекала тренутак када ће се страшно пољубити.

Једног јунског поподнева, када су процвале липе, и када су Бригита и Душан боравили послом у Загребу, њена пријатељица

Ена и њен муж позвали су их у свој стан на дружење. Врло радо су прихватили позив и обрадовали се сусрету. Душан је као центлмен Ени поклатонио букет цвећа, Драги бутелу вискија, а Бригита им је поклатонила бомбоњеру и бутелу пенушавао вина. Млади брачни пар их је веома срдачно дочекао, пресрећни што се могу дружити и боље упознати Душана. Ена је од Бригите телефоном била упозната како цвета љубав између ње и Душана, те у току дружења нису се могла ни очекивати нека шкакљива питања. Домаћини су своје госте почастили пићем, а потом су их послужили свињским специјалитетима, пршутом, буђолом и кобасицама, сиром, маслинама и салатом. Уз пријатан разговор мезило се, заливало вином и причало о свему и свачему. После свега је послужена подразумевана кафа и колачи. На крају искреног дружења Бригита и Душан су се захвалили домаћинима, најавили реванш у неком ресторану, и осетивши потребу за шетњу, упутили су се према савском кеју.

Напољу је било веома пријатно, ноћ је мирисала на липов цвет помешан са мирисом воде. Шеталиште кејом на обали Саве било је осветљено пригушеним светлима кандлабера. Лагано су шетали, ослобађајући нагомилане калорије, ћаскали и уживали, препуштени чарима звездане вечери. На моменат је Бригита застала да би извадила каменчић, који јој је запао у сандалу.

-Душане, молим те дај ми руку да се ослоним, нешто ми жуља табан.

Он јој приђе, направи *винклу*, а Бригита, уз ослонац на његову руку, откопча сандалу и избаци неугодни и досадни каменчић. Када је закопчала сандалу и усправила се Душан јој нежно узне шаке руке и стави је на свој длан. Бригита му се учинила топла и дрхтава, као она птичица, која је из радозналости испала из гнезда, коју ономад беше покупио у длан и која му је у исти мах деловала уплашено од те туђе руке, а опет смирена што више није напуштена. Погледаше једно друго, а потом спустише

поглед, смејући се од узбуђења. Очни капци им се склопише. Дланови су им тапкали у мраку. Душан искористи прилику да своју другу, слободну руку, спусти на Бригитин струг.

-Изузетно ми се допадаш - шапну јој спуштајући усне и топли дах на њен врат.

Бригити задамара срце, крв јој узаври, у грудима јој нешто затрепери. Она се окрену према њему и у том моменту затвори очи. Из његове снажне руке, која ју је још снажније држала око струка да не падне, избијала је врелина. Душан јој другом руком придржа главу, одмакну лице да је боље види, а затим своје усне спусти на њене. Мислила је да ће изгубити свест. Тог момента се осећала као онда, када је као ученица, после завршеног првог разреда гимназије, на летовању у Опатији са Салетом доживела први пољубац. Иако јој се вртело у глави, успела је да се измигољи, дуго осећајући топлину и слат његових усана. Ту на кеју, крај Саве у Загребу је доживела први прави пољубац, за разлику од оног младалачког, више дечијег, са Салетом.

-Драга, заиста те много волим!

-И ја тебе - узврати Бригита, одмичући се од њега.

Душан јој поново узе руку и наставише да шетају кејом. Ту идилу прекину један пар, који је ишао према њима. Време у шетњи им је брзо протекло у ћаскању и размени пољубаца.

-Стигли смо до мог хотела. Хвала ти на свему што си учинио, тако да ћу ово вече дуго, дуго памтити.

-Драга Бригита, живот је пред нама, надам се да ћемо имати још и лепших, још интимнијих вечери - одговори Душан.

-И ја се надам - и за лаку ноћ му стави кажипрст на усне, уз неизбежан поздрав адио.

-Када се поново видимо? - упита Душан.

-Сутра не можемо. Имам пробе преко дана, а увече ревију. Видимо се на ревији, а после ревије планирала сам да се одморим, бићу уморна.

-Добро, видимо се на ревији. Адио!

Могло се закључити да је Бригити у животу било све потаман. Била је разговорљива, срдачна и срећна, а посебно шарматна. Своју животну радост преносила је на своје окружење, чиме је освојила симпатије многих познаника. Била је весела, увек загонетно насмејана, маштовита и изузетно привлачна и тражена у друштву. Лепим васпитањем, пристојним понашањем и уважавањем саговорника, пленила је друштво око себе. Никада није неког оговарала, од свог друштва није ништа посебно захтевала, нити је зановетала. У друштву се увек понашала крајње пристојно, штитила своју интиму и држала се оне народне: *Тамо иде се налазиш, ради оно што друји раде*. Вокабулар јој је био прилагођен васпитаној девојци. Иако је била веома друштвена, умела је да се добро сналази у самоћи и са својим мислима. Бригита се једноставно понашала природно, није била наметљива и њена унутрашња блискост са окружењем није остала непримећена.

Када је после шетње са Душаном ушла у хотелску собу, сат је откуцавао двадесет и три часа. Скинула је одећу са себе и истуширала се, обукла бадемантил, села на столицу и медитирала, а затим је легла у кревет, али није могла да утоне у сан. Усне су је још увек бриделе, осећала је мирис његовог парфема, мирис љубави, снажан стисак његових руку око свог струка.

Душан је схватио да је нашао изузетно племениту, нежну и лепо васпитану девојку. Такву племенитост и обзирност неће наћи ни код једне друге девојке. Закључио је да је лепа, неодољива и да је воли. Увече на ревији договорили су сусрет

сутрадан увече испред хотела, где је одсела Бригита.

С нестрпљењем су дочекали да се сусретну. Пољубили су се, а потом су кренули у шетњу парком. Улазећи у слабије осветљени простор парка Душан је загрли и тако наставише штењу.

-Бригита, ја сам заиста срећан што ове дивне тренутке проводим с тобом. Ја те волим.

-И ја тебе волим, међутим, биће боље ако међу нам остане однос какав јесте. Мислим да су момак и девојка ближи када се потпуно не предају једно другом, не спајају заједно, већ живе од спознаје да постоје, када су захвални што управо постоје, што знају једно за друго и када је за њихову срећу то довољно. Хвала ти Душане, што постојиш.

Искусни Душан, потпуно разоружан овим Бригитиним речима, одустао је од намере да је одведе у кревет. Упутио јој блажен и блистав осмех пун неодређене среће и нејасне наде.

-Заиста си љупка, али и паметна девојка. Ја те волим и желим, али ћу прихватити твој став.

Кључ за страст је да не можеш увек добити оно што желиш. Душан је очигледно био тактичан у том погледу. У животу ствари никад не испадну тако добро, како замишљаш, или пак сањаш. У Бригитином отпору почивала је њена жеља за дуготрајном везом и смисао њеног младалачког живота. Тај отпор је продубљивао њихову љубав. Осећањима се веома тешко може управљати. Није то нешто што се може час узимати, а час давати у складу са тренутним приликама, а поготово ако нам је срце још увек чисто и неискварено. Њих двоје су веровали у љубав, нису губили веру у будућност, а то их је одагнало од самоће. Снажна вера у љубав је оно што је постала њихова стварност. Они су постали оно у шта су веровали. Постепено су проналазили оно што су предвиђали и то им се и остварило. Држали су се оног правила да, ако свим срцем верујеш у нешто,

онда то треба да следиш, без обзира шта други мисле.

Како је време забављања одмицало Бригитино срце се све више отварало, као ружа која шири латице на сунцу и сва љубав, коју је раније потискивала, коначно је до краја процветала.

-Бригита, ја ћу те волети као нико други, говорио јој је Душан.

Она се уместо одговора чврсто приљубила уз њега, слушала је његове речи, као да су капи воде што јој падају у осушена, жедна уста. У том тренутку је видела будућност са Душаном. Бригита је била свесна да, иако у отпору постоји смисао живота, мораће једног дана да попусти. Он је био изузетно пажљив, и нема те жене, која може одолети сталним изливима пажње. Препустили су се романтици, нежним миловањима и љубљењу. Наредних месеци често су се састајали, шетали, посећивали позоришне представе, биоскопе, одлазили на вечери музике и плеса, лебдели су на таласима јаких емоција. Помисао једног на друго, сваки делић тела би их пецкао од адреналина. Тешко су подносили одвојеност од неколико дана. Бригита је са манекенима одлазила на ревије по градовима бивше Југославије, а Душан би, ако због посла није пратио ревију, због њене одсутности осећао неспокој, узнемиреност. С нестрпљењем је очекивао да се Бригита врати. Немир је обузимао и Бригиту. Када би се вратила са турнеје, потрчали би једно другом у загрљај и страсно се пољубили. Прошетали би парком и гледали светлуцање изнад воде у фонтани, жудећи да упију светлост, као воду или храну, која значи живот. Душан би је привукао у чврст загрљај и говорио:

-Бригита, знаш ли да те много волим. Желим да твоје лице буде последње што видим увече и прво што угледам ујутру.

Она је само ћутала. Није желела речи. Говор њеног тела ће све рећи.

-Колико се у животу догоди ствари, које се речима не могу описати. Желим да гледам како се твоје лице мења с годинама.

Желим да упознам сваки белег на твом телу, да упамтим сваку бору. Да те пазим и помажем ти док нас смрт не растави.

-Знам, одговори Бригита.

Нежно су се миловали и гледали једно друго. Бригита је осећала велику љубав према Душану. У њој су се будили огромни таласи љубави, који су скупљали снагу, а онда би снажно грунули на обалу. Осећала је да јој тело отиче, боли, плови, а онда се скупља – исто онако, као што морнар посматра како се мењају морски таласи. Била је одлучна овог пута да Душану све допусти, да води са њим љубав. Када је последњи пут имала ревију у Загребу, детљно је поразговарала са Еном, питала је за њено брачно искуство. Овог момента на ум јој изрони њена пријатељица Ена, као да ју је призвала.

Оне су заиста биле нераздвојне пријатељице. Имале су сличну судбину. Рат им је разорио детињство, али пружена им је шанса да зграбе младост и живот у своје руке и живе свој нови живот. Одрасле су заједно у комшилуку, заједно су ишле у школу, проживљавале све чари живота, радовале су се животу, туговале за трагичном, драматичном прошлошћу. Међу њима није било тајни. Једна другој су се поверавале, који дечаци су им симпатије, који од дечака им се удвара. Живот, који им је спасила Диана Будисаљевић, је требало проживети у радости, љубави, праштању и животним успесима. Постепено су заборављале своје драматичне прошлости и окретале се животу.

Ена је имала другачију судбину од Бригите што се тиче праве породице. Она никада није пронашла своју биолошку породицу, живела је са промењеним идентитетом и једна је од многобројних малих логораша, која је усвојена од хрватске породице, да би преживела рат и тако је до краја живота живела са другим именом.

Када је дошло време заљубљивања остале су њихове прве

љубавне приче. Како су сазреле схватиле су да љубав није нешто, ако ниси спреман да узвратиш и обавежеш се свом изабраном дечку. Како су одрастале имале су све више и више нејасних ситуација, тражиле одговоре, срећом вођене сопственим срцима, правилно су поступале у новонасталим ситуацијама. Ена је пре Бригите искусила све лепоте брачног живота, вођења љубави и све оне странпутице, које су неминовне појаве, али се и савладавају. Зграбиле су младост у своје руке, уживале и радовале се животу. Имале су срећу да упознају заиста дивне момке. Њихово постојање у садашњости и будућности постао им је чврст ослонац, који би остао и када би све потонуло. Поред толико трагедије, страдања, патње и туге у прошлости, њима се осмехнуло време, имале су право да осете сву срећу, доброту, љубав овог света. Као што музеји заборављају историју у њеном бурном времену, тако су и оне заборављале драматичну и загонетну прошлост. Преживеле су тешке боли и с правом су заслужиле да причају и радују се срећи. Природа их је обдарила лепотом, обе су биле изузетно симпатичне и привлачне. То је код њих развило уверење, које је било изузетно важно за њихову срећу и нови живот. Свет за њих више никада неће бити исти.

Патријархално васпитање Бригитиног момка, његова добродушност, благост, префињена осећајност и лепота биле су јој отворено писмо с препорукама, које су јој испуниле срце, сва њена очекивања и утицале да закључи, како је он мушкарац њеног живота, принц из снова.

Највећи проблем јој је био што је одрасла у неком оправданом страху, што је по природи била повучена, скромна и срамежљива, што се није могла тако лако препустити страстима, које су је према Душану преплављале као плима обалу. Веровала је у себе да ће кад дође време савладати и ту препреку. Њу је патња оплемењила, учинила добром особом. Присност са

Душаном није се мерило протоком времена, већ јачином међусобне наклоности. Све више су показивали снажну вољу за заједничким животом и тражили начин и време како то да једно другом саопште.

Бригита је разговарала са помајком Даницом о својој вези и на првом сусрету са Душаном саопштила му да их је Даница позвала у недељу на ручак, пошто ће обоје бити послом у Загребу.

-То није баш једноставна одлука. Ни сам не знам како ћу се снаћи, да ли ћу се изгубити, понашати неприродно, какав ћу оставити утисак, нашали се Душан.

-Ја се не бојим за тебе. Имаш ти добро искуство да савладаш страх, понашај се онако како се понашаш са мном и неће бити проблема.

Дошао је и тај дан, када је помајка Даница упознала Душана. Она је њих двоје сачекала на вратима свог стана. Душан јој је поклонио букет цвећа и бутељу мараскина, а Бригита јој је поклонила бомбоњеру. Уз изузетну срдачност, указану пажњу и стварање добре атмосфере, спонтаног расположења, протицао је Душанов први сусрет са Даницом. Њено искуство је говорило да је он веома добар и скроман човек. Био је суздржан у пићу и умерен у јелу. За аперитив је попио натенане чашицу жестине, а после јела чашу доброг црвеног вина. Сва Даничина убеђивања и нуткања да му долије још вина нису уродила плодом. Душан је испијао натенане по мали гутљај вина одвојено од воде, коју је испијао из друге чаше. Даница није показивала претерану радозналост, разговор је спонтано текао, што је релаксирало Душана и Бригиту. Он се после дезерта, парчета торте, и испијене чаше вина и кафе захвалио домаћици и затражио допуштење да се удаљи и са Бригитом напустио стан. Тај први сусрет заувек му се урезао у сећање.

Њих двоје су наставили да се забављају, осмишљавају

заједничке изласке, како би се што боље упознали, уједно и упознали свет око себе. Обоје су закључили да је време да своје забављање крунишу браком. Међу њима је из дана у дан страст била све снажнија. Живот им је постао игра, у којој су побеђивали одлучни и снажни. Бригита је и даље била срамежљива, увек је чекала да Душан први започне разговоре о веридби и браку. Коначно је смогао снагу. Оценио је да је то његов коначан избор. Поразговарали су како и када да организују веридбу. Обоје су били у неизвесној ситуацији. Бригита није утврдила свој идентитет. Њени усвојитељи су били разведени, оптерећени својим проблемима. Душан је имао два брака иза себе и двоје деце, сина из првог брака и ћерку из другог. Живео је и даље у истом стану са бившом другом супругом Мирјаном и њиховом ћерком Сањом. Нашли су неки компромис да помајка Даница из Немачке допутује у Загреб и да се веридба обави у њеном стану. Бригита и Душан су обишли у Београду јувелирнице и изабрали веренички прстен. Бригита се одлучила за златни прстен са драгим каменом, рубином.

Веридба је обављена у Даничином стану у присуству Ене. Душан је био изузетно пажљив према Бригити. Његовој пажњи тешко је одолевала. Често ју је кришом испод ока посматрао и питао се зашто је тако волшебно ушла у његов живот и како то да му је толико стало до ње. Није размишљао ни о чему другом, већ се дивео њеној лепоти и враћао претходне тренутке проведене са Бригитом. Код обоје је владала права плима осећања, а њему се одједном учинило да га је сваки корак, који је учинио носио стазом која води до његове вољене и да је она његов коначан циљ.

Врхунац свог задовољства Бригита је доживела када је Душан од помајке Данице затражио Бригитину руку и по њеној сагласности упитао Бригиту да ли жели да се уда за њега. Када је она дала потврдан одговор ставио јој је прстен. Бригити је

тог трена застао дах, очи су затрепериле и засузиле од среће. Она га је снажно загрлила, спустила своје усне на његове, а сузе радоснице су јој потекле низ образе, оросивши њихове усне, дајући сланкаст укус. Истог дана су договорили да свадбу уприличе прве суботе у јуну, уз присуство чланова најуже породице, кумова и неколико пријатеља, у неком ресторану у Београду.

Њих двоје су обишли неколико познатих кројачница и бутика за венчанице. Када је Бригита саопштила Мињи Ковачевић да се удаје и да њу и њеног мужа Живорада позива на своју свадбу, Миња је била изненађена, али и срећна. Обећала је, ако јој посао дозволи, да ће доћи на свадбу. Разговор су повеле око венчанице, вела, а онда је Миња предложила да ће она обезбедити венчаницу и вео од узорака за модну ревију. Тако је решен још један проблем.

Свадба је била величанствена. Младенци су се прво венчали у општини, а затим су наставили славље у ресторану. Душану је тог дана Бригита у венчаници по последњој моди изгледала нестварно. Из ње је извијала доброта, као вода из зденца и мамила га да се нагне и пије слатку окрепљујућу воду. Тада му се чинило да се цели свет смеши с њом.

У ресторану су уз оркестар ручали, а први плес су отплесали младенци, уз снажан аплауз сватова. Малу салу ресторана преплавили су плесни парови њихових званица. Сала је са опојним мирисом скупоцених парфема постала ковитлац дивних хаљина у разним дезенима и свечаних мушких одела. Музички тактови и широки осмеси среће и задовољства досегли су врхунац, када се секла и послуживала свадбена торта, а свадба је обећавала да ће се дуго, дуго памтити. Раздрагане званице су сечење торте од стране младенаца испратили аплаузом, са пуним чашама шампањца, честитке младенцима, здравице уз куцање напуњеним чашама. Свадбена торта се постепено

смањивала. Наздрављало се за дуг и срећан брачни живот, здраво потомство, добро здравље. . . Шоумен ресторана је одржао своју здравицу младенцима, поделио поклоне од варјаче, кецеље, љутих папричица и других дрангулија. У здравици су се чуле и неке мисли српског песника, писца, новинара, афористичара Душка Радовића, пригодне за овакву прилику. Ређали су се плесови, играње кола, а многе песме су раздрагани сватови певали у хору. Млада је венчаницу заменила дивном хаљином, у којој се осећала лежерније. У хаљини је била веома елегантна. Пред поноћ, уз песму *Лаку ноћ свирачи*, званице су се разишле. Сви присутни су оценили да је свадба била величанствена.

Бригита и Душан су коначно дочекали своју прву брачну ноћ, прво сједињавање. Његова вољена је сачувала чедност и поклонила му своју љубав, живот. . . . Са Еном и помајком Даницом се саветовала о вођењу љубави први пут.

Када су стигли у Душанов стан на Врачару добродошлицу младенцима и све најбоље у будућем животу пожелела је бивша Душанова супруга Мирјана. Захвалили су јој и ушли у своју брачну собу, која је била веома лепо намештена, сва у пријатним мирисима. Јунска ноћ је била звездана, свежа, а из парка се ширио мирис процвалих липа. Када су ушли у спаваћу собу Бригита је Душану била заводљива. Била је тако нежна и савршено негована, топла, жива, попут летњег дана. Стали су близу отвореног прозора и посматрали пламени сребрни траг месечева одраза на звезданом небу и удисали мирис процвалих липа и собног цвећа са балкона. Душан приви Бригиту уз себе, милујући је руком. Бригита у том моменту осети како јој венама струји ужарени талас, од којег јој срце поче снажно дамарати. Тренутак касније он јој уснама помилова ресице уха и тихо, благим шапатом, као на филму, рече:

-Душо, волим те. Желим да те волим до краја живота.

-И ја тебе волим.

Ватра између њих се постепено распламсавала испуњавајући их обостраном жудњом уз нежно миловање рукама и страсним пољупцима. Доживели су неки чудан осећај.

Неколико дана меденог месеца су провели у једном хотелу у Врњачкој бањи, у коју су отпутовали колима. Добро су пропутовали од Београда до хотела, у којем су резервисали двокреветну собу. Када су стигли пред хотел, Бригита погледа у небо. Душану се тада учинило да нема тога неба, које се не би отворило пред Бригитим погледом. Иако је била још увек у свадбеном заносу, чак и помало уморна и неиспавана, што није умањило сјај њених очију, а бледоћа јој је давала нешто тајанствено и љупко, карактеристично лепим цртама њеног лица. На њеном дивном младалачком телу истицао се веома узан струк, елеганција хода. Посебно је код ње запазио грациозност покрета руку, када је забацивала увојке косе, јер му се поглед није могао откинути од њених дугих гипких прстију и негованих ноктију.

Пријавили су се на рецепцији хотела, узели кључ од собе, однели свој пртљаг и спустили се у кафе бар да се освеже. Изашли су ван хотела да удахну свеж ваздух и пред ручак протегну ноге шетњом крај Врњачке реке. Будући да је било време ручка, вратили су се у хотел и ручали. Отишли су на поподневни одмор. Прво су се истуширали и обукли бадемантите, а потом се препустили једно другом.

Чврсто загрљени, уморни од вожње, утонули су у дубоки сан. Када су се пробудили у соби је завладао мрак. Остали су без вечере. Са собом су срећом понели неке колаче, којима су се засладили. Пришли су прозору собе и посматрали како сенке дивљих кестенова и липа бледе, а прави се мрак утварно спушта на пусте улице паланке. Снежнели, као перје разбацани

облаци, тек нанесени по плаветнилу, бејаху високо и нису сметали да овај јунски дан почне доста топло. Будући да су на рецепцији узели туристички проспекат, уочили су да су добра излетишта у непосредној близини, Матарушка бања, Гоч и друга. Одлучили су да их наредних дана обиђу.

Младенци су били веома организовани. Наредног дана су се фијакером са коњском запрегом упутили у обилазак Врњачке бање. Фијакер је лагано одмицао алејом покрај Врњачке реке до општинске зграде. Кров је био спуштен, гумени точкови су бешумно клизили, ритмички ударци коњских копита звонко и мелодично одзвањали подгочком равницом. Сунчеви зраци једва су се пробијали кроз крошње двоструког дрвореда, липа и платана, мењајући стално шаре на златној кадифи седишта и тамним сапима коња. Ваздух и Врњачка река су шуморили и омамљивали мирисом процвалих липа.

У фијакеру је седело двоје пресећених младенаца озарених лица. Под високим крошњама дрвећа свежина је смиривала јару и пригушивала сунчеву светлост, која распаљује машту. Бригита опседнута срећом у себи је распламсала сву лепоту те зелене ниске, којом Врњачка бања, као протегнутим и дрхтавим рукама, податно пружа своју мирну и светлу лепоту увек поносном Гочу. Када је фијакер прошао покрај чесме, са које су посетиоци пили и точили лековиту воду, у Бригити се пробудила чулност, јер ју је та вода, зелена околина, мирис процвалих липа и ћарлијање ваздуха потпуно испунило.

Искористили су прилику да једно поподне посете Матарушку бању. Успут су посетили и средњовековни манастир Жичу. Бригита је била препуна утисака о манастиру. Дан је био осунчан. Сав крајолик се купао у злату сунчевих зрака. Класала пшенична поља, цветови мака, тихо су се таласали и приклањајући се једно другом нешто сашаптавали, а њихов шапат се претварао у шуморење. По доласку у Матарушку бању паркирали су кола

код хотела *Термал*, освежили се соковима и обишли насеље и уживали у лепотама. Увече су остали на музици. У летњој башти хотела *Термал*, певао је Тозовац, у то време изузетно познат и популаран певач на југословенској естради.

Младенци су искористили прилику да обиђу и Гоч, популарну туристичку дестинацију за излете, планинарење, смучање, камповање извиђача. Колима су стигли до излетишта, а потом су се упутили стазом у обилазак. Будући да није била сезона годишњих одмора, а школе су још увек радиле, није било гужве. Дочекале су их фантастичне тамне сенке стогодишњих стабала под сјајним сунчевим зрацима. Шетали су кроз шумарке раздраганих лица. Окруживала их је дубока тишина, готово да нису ни чули свој ход по планинској стази. Обилазећи излетиште набасали су на немирни планински поток заклоњен високим крошњама белогоричног дрвећа, које је одавно олистало, а лишће на гранама је умирујуће шуморило. Изабрали су прошарани хлад, тако да су до њих могли да допру сунчеви зраци и да посматрају небо. Јутарња магла се већ била дигла. Небо је постајало све блеђе, светлећи попут бисера, прошарано облачићима. Док су их посматрали облачићи су се расплинули, а боја неба полако се преобразила у сиву, а затим у мистичну јаркоплаву. Са крошња дрвећа чула се арија птица, коју је нарушавао пој кукавице ку, ку, ку. Младенци су се умиле на потоку, прострли ћебе за седење, освежили се лимунадом из термоса. Дан је био пред њима, природа је била идилична, планински масив у зеленилу, голети, вероватно терени за зимске спортове обрасли травом и планинским цвећем разних боја, личили су на шарени ћилим. Предиван амбијент и спокој у шуми нагнао их је да се сете неких дивних доживљаја током забављања. Тако седећи Бригита је наслонила главу на Душаново раме. Мирис њене косе и додир лица, Душана је понукао да је привуче себи. Нису могли издржати, а да се страсно не пољубе.

-Бригита, шта ти мислиш шта је љубав?

-Драги, ја мислим да је љубав музика, коју најпре зачује наша душа, а тек потом нам лагано допре до срца. Ми смо то доживели, јесам ли у праву?

-Управо тако, одговори Душан. Познавао сам неке моје другове, који су западали у дубоки понор због неизвраћене љубави и читав им се начин живота мењао. Патили су од тупе главобоље, несанице и мозак им је био умртвљен од осећања губитка.

-Ми то нећемо дозволити - рече Бригита.

-Наравно да нећемо - одговори Душан.

Бригита се свом тежином наслони на Душана. У грудима јој подрхтавало, а откуцаји срца стизали су једни друге. Заљубљена сам у њега, помисли она, волим га. Преиспитивала је своја осећања, пажљиво као да хода први пут по тек израслој грани, открива њена ограничења, тражи знаке слабости. Питала се да ли је можда уплашена. Имала је осећај да јесте. Желела је да прогута време, да пролети кроз дане, недеље и године са њим и да их доживи баш сада. Али у исто време је желела да замрзне тренутак: довољно теоретски је знала о љубави, свесна њене двојакости – нема љубави без бола, никог не можеш волети без тог наговештаја стрепње да се све то може завршити.

Док су тако седели наслоњени једно на друго и медитирали, Душану изрони сећање на догађај, када су једном приликом, док су се забављали, почетком јесени били код Бригитине помајке у њеном стану. Када су ушли у предсобље скинула је и обесила мантил, ослонила се руком на комоду за обућу и изула једну чизму, а онда и другу и сели су у дневни боравак. Неприметно ју је гледао испод ока са пожудом. Бригитино лице му је било тако лепо, а њено тело му се чинило складно и топло. Код ње је узимао у обзир интелигенцију, урођену страст за животом,

способност да покрене и да буде покренута суптилностима ума и духа. Тада је добро знао да је она млада, лепа, али изузетно неискусна и срамежљива. Издржао је да се држи раније датог обећања и не покушава да води љубав са њом. Данас јој је испричао све ово потенцирајући да је оног тренутка, док ју је гледао како изува чизме, први пут код себе, на неки неодређени начин, доживео један од најсензуалнијих тренутака, који су му се урезали у сећање. Зашто – то није било важно.

Бригита се од срца насмејала његовој сети, а онда му признала да је њој најмилије када он прича како су се упознали на Загребачком велесајму.

-Драги, да ли знаш колико пута сам те слушала, како са неким посебним усхићењем причаш нашим пријатељима како смо се упознали. Немој погрешно да ме схватиш – то изузетно волим код тебе. Волим што те успомене чуваш у срцу и што теби значе једнако као и мени. И кад то радиш осећам како се опет заљубљујеш у мене, то је у неку руку најдирљивије што чиниш за мене.

-Те дивне тренутке из нашег забављања је тешко заборавити, они стално извиру из ума, греју нас, чине нас срећним и надам се да ћемо их се вечно сећати - рече Душан, кога су од милоште звали Кнез.

Њихове сетне приче прекину срна са ланетом, која је недалеко од њих пила воду из потока, а када их је приметила одхитала је у густу шуму. Незаборава дан су провели у причи, шетњи, уживању у идиличној природи. Ручак – ланч пакет на планини изузетно им је пријао. Пред смирај дана вратили су се у хотел. Са прозора су посматрали како сенке липа и платана бледе, а први се мрак вечери спушта на крајолик. Опијени планинским ваздухом брзо су утонули у сладак санак. Бригита је уживала да чита класике да би је надахнуле мисли знаменитих умова. У току

седмодевног боравка у хотелу успела је да прочита *Збогом оружје* од Хемингвеја. Последњег дана боравка спаковали су ствари у пртљажник кола и одмах после доручка упутили су се у Краљево код Душановог пријатеља из војске, код кога ће ручати, посетиће Спомен гробље, где су сахрањени стрељани Краљевчани у Другом сверском рату од стране Немаца. Бригита и Душан су се прикључили екскурзији ученика и слушали час историје о настанку, развоју и историји Краљева. Када је наставник износио историјске чињенице о страдању краљевачких родољуба, стотину за једног нацистичког окупаторског војника, набрајао је народне хероје са територије Краљева. Бригити из ума изрони Брехтова рефлексива, коју је њен професор историје у гимназији често понављао: *Срећна је земља којој не њребају хероји*. Није могла да се суздржи већ гласно прозбори Душану, како неке скандинавске земље, па и Швајцарска, које нису никада или су кратко ратовале, немају бисте народних хероја, већ само бисте писаца, уметника, научника, спортиста . . . Успут су свратили на краљевачку пијацу и купили чувени краљевачки кајмак.

Пред смирај дана младенци су се вратили у Београд. Дочекала их је бивша Душанова супруга, Мирјана, са ћерком. Поздравили су се, а Душан им је уручио поклоне, Мирјани кајмак и неки сувенир из Врњачке бање. Она их је послужила освежењем и лаганом вечером, а затим се обратила Бригити и Душану:

-Младенци, идите на спавање, уморни сте. Њих двоје одоше у своју собу, истушираше се и утонуше у дубоки сан. Када су изјутра устали сунце је било већ високо на небу. Сат на ноћној наткасни откуцавао је десет сати. Уз кафу су евоцирали лепе тренутке са меденог месеца, преневши Мирјани највеће утиске. Сада их је чекало путовање у Загреб и сусрет са Бригитином помајком Даницом, поочимом Штефаном и пријатељицом Еном. Даница их је дочекала са ручком. Иако су се телефоном у току седмице испричале, за време ручка и после ручка прича

је текла као планински поток до бескраја. За време боравка у Загребу, све што су доживели су још два пута причали Штефану и Ени. По повратку у Београд обавили су припреме за посао.

Медени месец је брзо протекао, дошло је време да се посвете радним и другим обавезама. Бригита се као девојка бавила манекенством, а после удаје није радила, била је домаћица, стуб породице и држала је све на окупу. Душан је, као слободан уметник, фотограф, имао свој уметнички фотографски атеље. Поред уређивања дома и осталих послова, Бригита је помагала Душану на великом броју модних сајмова и другим међународним догађајима, на којима је излагао уметничку и рекламну фотографију, великих формата, представљајући разне фирме широм Југославије. Били су веома маштовити у планирању и проживљавању њихових живота. Међусобно поштовање, уважавање, брачна толеранција и љубав, испуњавали су њихов брак. Како рече Бригита током излета на Гочу, љубав је за њих двоје заиста била музика њихових душа, непрекидно се акумулирала у њиховим срцима, што их је чинило срећним, веселим и стално расположеним за вођење љубави. Имали су спокојне снове и пленили пажњу и поштовање својих пријатеља и родбине. Њихове очи су увек биле усмерене ка звездама. Лепоту и задовољство су доживели у обичним животним страстима.

Са нестрпљењем су очекивали када ће Бригита затруднети. Прошле су две године, али код Бригите није било никаквих промена. Разговарали су са блиским пријатељима, брачним паровима и помајком Даницом. Прочитали су и неке стручне књиге на тему зачећа. Чак су наишли на нека објашњења да жена не може да затрудни од превелике жеље, страсне љубави и непрекидног вођења љубави. Како је време протицало постали су све неспокојнији, нестрпљивији. Сваки дан им је био дан

наде. Коначно су се одлучили да посете лекара. Лекар им је објаснио устаљену лекарску процедуру кроз коју морају проћи, на шта су пристали. За почетак је Бригита извршила комплетан гинеколошки преглед, укључујући и тест на трудноћу. Дала је узорке крви и мокраће на лабораторијску анализу. Душану је, такође, испитана крв и мокраћа и покретљивост сперматозоида. Извршена је и детаљна анализа ризичних фактора, који утичу на зачеће. После свих анализа и прегледа, лекар их је позвао и саопштио:

-Госпођо Бригита и господине Кнежевић, после извршених прегледа и лабораторијске анализе узорака крви, мокраће и ризичних фактора, што предвиђа лекарска процедура, могу вам саопштити да не постоји ништа спорно, што би негативно утицало на ваше потомство. Вас двоје сте здрави и способни да добијете потомство. Имајте мало стрпљења. Биће све у реду.

Њих двоје су били пресрећни. Загрлили су се, Бригити су потекле сузе радоснице. Када се смирила, лекар им је дао савете око одржавања брачних обавеза, начина исхране и редовних гинеколошких прегледа. Охрабрени вратили су се у стан, држали се упуштава лекара и живели у нади да ће постати родитељи. Протицале су године, али наду нису изгубили.

Након осам година живота у нади, Бригита је, када се најмање надала, осетила мучнину. Поверила се Мирјани и помајци Даници. Обе су јој рекле да су то симптоми трудноће. Посаветовале су је да одмах оде на преглед код свог гинеколога и посаветује се са њим.

-Свесна сам свега - одговорила је помајци Даници, али у мени се у последње време смењују хладноћа и страст.

Једва је дочекала да се Душан врати са посла, да му саопшти да је одлучила да посети гинеколога, јер има мучнине. Када му је саопштила ту вест уследио је његов одговор:

-Можда је то то - насмејао се и пољубио је, уз нежан загрљај.

Бригита је посетила лекара, на његов упут у лабораторији дала узорке крви и мокраће. Када је са тим налазима дошла код њега, он се слатко насмејао и рекао јој:

-Браво! Гравидни сте. Ви ћете бити срећна мајка.

Бригити је од среће заплакала.

-Плакање никад никоме није нашкодило. Исплачите се Бригита, до миле воље. Слободно пустите сузе радоснице, нека теку као поточићи!

-Хвала докторе, пресрећна сам.

Лекар је осетио потребу да јој успут саопшти неке допунске савете, везане за исхрану, физичке активности, брачне обавезе. Све то је убележио у своју картотеку. Затим јој је измерио притисак, пулс, опипао стомак и извршио гинеколошки преглед.

Мислим госпођо, да је за сада све у реду. Можете ићи и видимо се по договору, а ако би се нешто искомпликовало одмах ми се јавите.

-Адио докторе!

Бригита је редовно одлазила на контролу код свог гинеколога. Трудноћу је добро изнела. Када је родила здраво мушко дете, њеној срећи није било краја. Иако је имала тежак порођај са искрслим компликацијама, мужу је рекла, када је са цвећем дошао у посету, да ће му родити гомилу деце. Тада није знала, нити је слутила, да ће те компликације касније имати потенцијалне последице на њену плодност. Сину су дали име Игор. Добро је напредовао, зрачио је здрављем, проходао са годину дана, а са две је почео доста течно да говори.

Бригита и Душан су тада одлучили да повећају потомство. Сваки месец је био месец наде, али Бригита није могла да

затрудни. Опет се обратила свом гинекологу. Обавила је све прегледе уз лабораторијску анализу крви и урина. На крају јој је гинеколог са жаљењем саопштио да највероватније неће више моћи рађати.

Када је чула дијагнозу Бригита пребледе, нагло изгуби боју у лицу, глас јој изгуби ведрину. Али брзо се прибрала, свесна да ће свако претварање отпасти, као лишће после мрза.

-Шта да вам кажем докторе, судбине и људе не можемо променити - рече она и низ образе јој потекоше сузе, што помало забрину лекара.

Када је требало да устане са столице остала је скамењена на њој. Тог трена расцепило се све у њој, она осети како њено море, почиње да тече, море, које је било њен живот, њена суштина и душа за коју до овог тренутка није била сигурна да постоји.

Нестајање наде да убудуће неће моћи рађати, било је разорно попут олује. Али то јој је на неки чудан начин пружало утеху, као што је пружа тужна истина. Није могла да се помири са истином, нити да настави разговор, мада је знала да ћутање не води ничему. Осећала је како се у тишини у њој скупља плач, тихи јецај, који је цепа изнутра, потичући у њој сваку утеху и претварајући га у неми врисак. Бригита помисли како није рођена под срећном звездом. Питала се у себи зашто баш сада, када је требало да рађа потомство које је толико желела? Када је стрес спласнуо, сузе су постепено усахнуле.

-Исплачите се Бригита - биће вам лакше, рече лекар и пружи јој папирне марамице да обрише сузе.

Требало јој је неколико минута да дође себи и напусти ординацију. Лекар јој је помогао да устане, упитао је да ли може даље сама, а на њен потврдан одговор, отворио јој је врата и испратио у ходник амбуланте.

Утеха су јој били син Игор и њен вољени муж, два важна мушкарца, који су јој били све у животу и изузетно их је волела. Тешко је преболела то што не може више рађати и имати гомилу деце.

Са Бригитом је било све или ништа. Зато ју је муж изузетно волео. Она није била створена за авантуру. Била је веома романтична. Али има нешто код таквих личности, што нико не може да порекне. Задовољавају се само најбољим. Она је ушла у живот свог мужа. Била је део свега што је он пожелео да има, да дели са њом. Добри људи, као и звезде, за собом остављају траг.

Бригита је о одрастању Игора имала неколико албума са фотографијама, од првих дана као бебе, до дечачких, школских дана и женидбе. Уживала је да гледа Игорове фотографије, посебно оне на којима је Игор шутирао искричаву воду у базену, клизао се по мекој трави, готово пуцајући од одушевљења, ударао малу лопту о ограду, ваљао се од смеха. Његове очи, лице, мршави удови на фотографијама су били приказани тако савршено. Не само као дете, него и када је одрастао, добро је знао да га родитељи неизмерно воле, знао је да је та љубав безусловна, вечита, љубав саграђена да траје цео живот и дуже.

Током обиласка Доње Градине, највећег стратишта јасеновачког логора, од стране чланова Удружења *Јасеновац* из Београда, Бригита се добро упознала са свим страхотама породице малог логораша Гојка Кнежевића, којег је упознала тог дана.

-- Чула сам да су нам се путеви поклапали, укрштали у рату, да си био заточен у дечијем логору *Сџара Градишка*, и да те је од сигурне смрти спасила Диана Будисављевић.

-Ја нисам чуо за Диану Будисављевић, али сам чуо за неку жену, која је спасила много деце од смрти из усташких логора смрти.

-Ех, мој Гојко, ти си један од 12.000 спашене деце, а како и сам видиш да је Дианино име толико потиснуто да се за њу не зна чак ни међу преживелим малим логорашима са Козаре, које је спасила од сигурне смрти. Данас у Загребу и другим местима у Хрватској живи много бивших малих логораша са Козаре и других регија бивше тзв. НДХ, који не знају ко су им биолошки родитељи. Спашена акцијом Диане Будисављевић, та деца су усвојена од загребачких породица, или одрасли у разним домовима за ратну сирочад, покрштавана су у римокатоличку веру, промењен им је идентитет, који и данас имају. То је мој Гојко, најмонструознији злочин. Нове хрватске комунистичке власти су онемогућиле Диани да са својим тимом, после ослобођења, на основу података из своје картотеке, спашеним и преживелим малим логорашима пронађе биолошку породицу. Одузели су јој 1947. уредно вођену картотеку, за коју се не зна где је склоњена, или је пак уништена. Иако су се усташке власти

љутиле на Диану Будисављевић што спасава српску децу, ипак у њиховој ратној штампи је писала препорука хрватским породицама, која су усвојила децу из логора, да их одгајају и васпитавају строго по хрватским-католичким назорима. На тај начин ће повећати број Хрвата. Дианина акција спасавања деце није било ни питање нације, ни партије, него људскости-хуманости.

-Доста тога сам проживео, видео и запамтио - рече Гојко.

-Успут да те упитам колико си имао година за време заробљавања и одвођења у логор? Интересује ме страдање.

-Моје страдање почиње од заробљавања моје породице на Козари, мајке Јованке и деветоро нас браће и сестара. Отац ми је тада био у партизанима, о њему нисмо ништа знали. Спроведени смо у Церовљане, а одатле у Јасеновац. У Јасеновцу су усташе раздвојиле породице. Моја мајка Јованка је била веома крупна и снажна жена, одлучна да се као лавица бори за своју децу. У наручју је држала најмлађе дете, моју сестрицу стару свега два месеца. Чини ми се да се тај догађај сада дешава - тужно рече Гојко и задрхташе му усне, скупише се јагодице, зашкрипа зубима и на моменат заћута. -Извини Бригита, ово је јаче од мене. Када се сетим тих грозних тренутака сваки пут доживим стрес, вазда ми се јављају тикови.

-Гојко, сви смо у сличној ситуацији. Стално нам долазе слике страве и ужаса пред очи, у сан, обузима нас страх, паника, тање нам се живци, али игру горке судбине, као што видиш, нисмо могли избећи. Међутим, живот иде даље, мора се живети.

-Тачно тако - одговори Гојко, дрхтавим гласом.

-Гојко, молим те ако ти је тешко можемо да прекинемо овај разговор, пређимо на неку лакшу тему.

-Све ми се чини да ми је лакше кад се испричам са људима,

који су прошли пакао као и ја. Осећам да се солидарисемо, да делимо бол, тугу и патњу.

-Баш тако - одговори Бригита, а затим замоли Гојка да јој натенане исприча шта му се све дешавало у рату.

-Када смо заробљени ја сам имао осам година, све сам добро запамтио. Стали смо са причом онда, када су покушали да од моје мајке одузму двомесечну бебу, моју сестрицу.

-Да! - потврди Бригита.

-Моја мајка им се супроставила, почела се нагуравати са усташама. Онако снажна, као од брда одваљена, пообара четворицу усташа у блато, као снопље. Присутне усташе, које су посматрале, кидали су се од смеха, зато што их је једна жена као лавица побацала у блато. Понижена четворица усташа извадише каме-ножеве, савладаше је и одсекоше јој дојку. Мајка је изгубила свест, а онда су је на моје очи заклали. Опет му се појавише тикови, а глас му задрхта. Извади из џепа кутију цигарета и запали једну. После неколико димова, он настави своју причу.

-Један усташа узне двомесечну моју сестрицу и баца увис, а други је дочека на бајонет пушке, а она само врисну - промрмља Гојко и сузе му грунуше на очи.

-Ужасно! Чула сам много таквих прича - рече Бригита.

-У моменту крика моје сестрице, један старији дечак, који је са мном све то посматрао, покрио ми је уста руком да не бих заплакао и тако одао ко сам јер бих постао следећа жртва усташког пира. Млади нараштај са Козаре је као косом покошен у Другом светском рату.

-Ти усташки зликовци, кољачи и убице, су у суштини несрећни људи. Такви су препуни злобе, отрова, освете и од своје несреће не виде ништа више ни даље. Њихове зловне душе су унапред

осуђене, осакаћене и унакажене. Они виде само своју срећу и задовољство, туђу срећу не примећују, туђе успехе потцењују, али у суштини не могу се ни дичити својим гнусним делима. Они не прихватају било какав разговор или пак убеђивање о добрим делима, људскости, доброти, љубави и слози међу људима, племенитости и добротинству, јер они то не познају, не желе да познају. Они живе у својој чаури злобе, сопствене несреће, мржње. О таквим људским изродима не треба трошити речи, једноставно треба их, ако је могуће, што пре избацити из сећања, а они никад не завршавају срећно, казна их увек сустигне. Извини Гојко, што нисам могла задржати своје мисли, већ сам ти се убацила у твоје горко и најболније сећање на сестрицу.

-Добро си се убацила у моју исповест, већ сам почео да губим и дах и речи, одговори Гојко.

У Другом светском рату зло је у концентрационим логорима, по први пут у историји људске врсте, испољено до крајности. Човечанство је искусило зло у својим најсуровијим облицима. Људи су претворени у звери. Границе људске издржљивости тестиране су у најсуровијим условима у усташким логорима смрти у НДХ и нацистичким логорима широм Европе. Људска бића, укључујући и невину децу, су сведена на пуки број. Нестала је етика, саосећање, људскост, племенитост. Све је обесмишљено. Како је то уопште било могуће?

У овом рату карактеристична су два испољавања зла: екстремно и масовно. Такво екстремно и масовно испољавање зла разорило је дотад устаљену размеру између добра и зла и неповратно пореметило перцепцију зла. Из те поремећене равнотеже и последичне поремећене перцепције добра и зла, произашло је прихватање зла, као нечег нормалног и уобичајеног. Тако су се усташе у логорима забављале, правиле оргије током масакра деце и одраслих логораша. Деци Козаре смрт је била косилац, који се није одмарао.

-Молим те Гојко, настави, а ја ти се још једанпут извињавам.

Гојко дубоко уздахну па настави:

-После су нас децу одвели у разне логоре. Мене су одвели у логор *Сћара Градишка*. Услови смештаја и однос према нама малишанима били су неподношљиви. *Смрти је била жетелац, који се не одмара*, како је то у једној својој песми испевао песник Драган Колунџија, наш земљак из Поткозарја. У том логору сам се разболео, а по оздрављењу пребацили су ме у логор *Јасеновац*. Сазнао сам да је интервенисао по први пут Црвени крст, како ти рече, вероватно у организацији Диане Будисављевић и тада ме пребацују у Сисак. Тамо је било много нас логораша. Из Сиска ме невољни пут води до кухне болнице у Загребу, па све до *Јасиребарској*. Позната ти је вероватно прича, како су нас у логору *Јасиребарско* обукли у усташке униформе, обучавали усташком поздраву и да ратујемо са циљем да нас касније укључе у тзв. усташку младеж, а ако би рат потрајао дуже упутили би нас на фронт да, као усташе по узору на јаничаре у османлијском царству, у овим условима ратујемо против партизана, против својих родитеља и старије браће. Преживео сам одвођење на стрељање, многа друга мучења и болести у логорима. Чак сам избегао и усташке преваре. Тако су нам у логор довозили специјалну цистерну за воду, која је са стражње стране имала врата. Усташе су нам говориле:

-Хајде децо, водимо вас мамама и татама кући, а деца нагрну у цистерну, то је цика и вриска. Ја се, срећом, нисам гурао, јер су ми мајку већ заклали, а за оца сам знао да је у партизанима, али не и да ли је жив. Кад напуне цистерну са децом, затворе је, негде успут пусте гас и подаве их, па се врате по још деце.

-Ужас! - промрмља Бригита.

-До краја живота ћу се сећати дана када сам спашен из тог пакла и свог анђела-спасиоца. Било је то у јесен 1944. када су

нас, групу деце, поново одвели у Загреб у *Завод за љувонеме*. Наводно је поглавник Анте Павелић дозволио, вероватно под притиском Немачке команде у Загребу, да загребачке породице усвајају децу, под условом да им промене идентитет, покрсте их и васпитавају у хрватском духу, и духу усташтва, како би се на тај начин затро сваки траг тој деци.

-Да ли си био у усвојитељској породици?

-Јесам. Добио сам име и презиме Војко Новаковић. Имао сам среће да ме усвоји породица Новаковић, Бланка и њен муж Стјепан. Бланка је била загребачка интелектуалка, женевски студент, богаташица, отац јој је био сенатор, грађевински предузетник, а њен муж Стјепан је, такође, био грађевински инжињер. Ако постоји анђео, то је била помајка Бланка. Када је сазнала да се из *Завода за љувонеме* могу усвојити деца, она је узела седморо српске деце. Када је дошла по мене био сам на самрти са неких петнаестак разних болести: дифтерија, дизентерија, упала пућа и поребрице, рахитис, глисте, ваши . . . Бланка је на глави имала мараму, рубац, како се зове у Кнешпољу, а ја сам у оној агонији, како је обасјало сунце кроз прозор собе, помислио да је моја мајка и тада сам повикао: -Мама, води ме одавде! То јој је, осим хуманих, пробудило и мајчинске осећаје, јер није имала своје деце. Узела ме у наручје и понела према капији *Завода*. На капији је била последња провера. Усташа ме је упитао да ли хоћу да идем са овом тетом, а ја сам у том трену долазио себи из бунила, гледао час усташу, час Бланку и дајем негативан одговор. Усташа је једва дочекао да каже да сам ја у праву и да ћу умрети док ме Бланка донесе кући. Међутим, Бланка ме упита: -А, сине зашто нећеш?

Ја гледам у њу, осећам неку доброту, видим нежност да јој исјава из душе, па кажем:

-Хоћу, али да узмеш и мог пријатеља Бошка!

Тај Бошко је био здрав дечак, родом са Кордуна, који је пола своје хране делио са мном, онако изнемоглим. Тог дана Бланка је, осим седморо деце претходно узете, спасила и мене и Бошка. Све нас је удомила код пријатеља, а мене је узела себи. Излечила ме је, опоравила и после ме одшколовала. Навикао сам се на нови идентитет, Војко Новаковић, име је слично мом правом имену Гојко.

-Када си сазнао за своју биолошку породицу?

-Мој отац, партизан, после рата је тражио своју породицу и 1949. ме је пронашао. Отац и ја смо једини од фамилије преживели рат. Ја сам и даље остао код усвојитеља. Када ми је преминуо поочим Стјепан 1954. напустио сам Загреб и отишао на школовање у Београд, где сам завршио Техничку школу. Помајка Бланка је преминула три године касније. Редовно ме је посећивала док сам био на школовању у Београду - заврши Гојко Кнежевић своју тужну сагу.

-Гојко, никад те нисам питала одакле су твоји Кнежевићи?

-Право да ти кажем то нисам до сада истраживао, једино знам да, сем у Кнежици где сам рођен, има нас у многим селима и свим градовима на Козари.

-Бригита, ми смо презимењаци, одакле је твој муж?

-Он је Личанин, из Љубова, села између Госпића и Коренице.

-Значи и у Лици има Кнежевића. Наше презиме, како видим, је доста распрострањено - закључи Гојко.

-Ти Гојко живиш у Бањој Луци.

-Да.

-Упознат си да је Удружење логораша и потомака *Јасеновац* покренуло низ иницијатива да Диани Будисављевић и члановима њеног тима дамо место у историји НОБ-е. Исто

тако да се њихова имена нађу у ђачким уџбеницима, да им се подигну обележја, како се не би заборавили. Кроз разговоре са бившим логорашима дошла сам до сазнања да, осим породица усвојитеља, постоји велики број тихих хероја, који су на разне начине спашавали децу од сигурне смрти. Тако су браћа Вјекослав и Марјан Рибарић ставили своју вилу у Врпчу у Загребу на располагање. Она је преуређена и попуњена са педесет и троје деце са Козаре. Захваљујући доктору Златану Сремецу, лекарима Клари и Станиславу Жупићу и доктору Бранку Драгишићу, ниједно дете у тој привременој болници није умрло.

-И ја сам се наслушао прича бивших логораша, које су по извлачењу из усташких логора, лечили лекари и медицинске сестре. Они су потврдили у правом смислу Хипократову заклетву, рече Гојко.

Бригита је, од дана када се спојила са својом биолошком породицом, често одлазила у завичај код својих најмилијих. Брат јој је направио кућу брвнару, викендицу, у Љубову у Лици. Са мужем и сином уживала је у викендици. Тамо су путовали обично колима за време Игоровог школског распуста. Околина викендице је била идилична. Пространства обраста травом, пашњаци за овце, краве, коње . . . У близини викендице простирала се велика шумска оаза, власништво Кнежевића. Шума је била стара преко два века. У њој су Кнежевићи жирили свиње, секли дрва за огрев и грађу, али плански, како би је сачували будућим генерацијама. У шуми близу викендице је била мала тратина кружног облика, а око ње су расле букве. Обичај породице Кнежевић је био, када се роди дете да на буковом стаблу урежу његово име и годину рођења. Како је дете расло, и стабло дебљало, тако су се урезана слова и бројеви повећавали.

Бригита је скоро сваке године обилазила *Јасеновац* и стратиште *Доњу Градину*. Сваким одласком је упознавала нова лица, бивше мале логораше, и слушала страхоте, које су проживљавали у усташким логорима смрти. Када је новинар Марино Зурл саградио кућу на Козари, на брду, које му је тадашња власт доделила, а касније је покрај куће подигао споменик *Рањена йишица*, Маринова кућа ће постати култно место. Ту су се окупљали новинари, песници, вајари, глумци, режисери, бивши логораша, ђачке екскурзије . . . Приликом сваког окупљања ученици би у 11.00 часова давали стражу и рецитовали песме. Спонтано у програм су се укључивали песници и глумци, историчари и други. Народ околних села

знао би се ту окупити да види и чује уметнике, писце и друге познате личности. Запевало би се и одиграло које густо коло и тако би кнежопољски тежаци одагнали бол и патњу од тешке ратне прошлости, тежачке муке и тиме олакшали своје душе. Једном приликом у лето 1986., када је била код брата у завичају, Бригита се договорила да код ње из Велике Жуљевице дође у посету у село Међувође Божидарка Фрајт, како би, на позив новинара Марина Зурла, посетиле споменик *Рањену њицицу*, присуствовале програму код споменика, виделе његову кућу на Јокином брду. Када су колима допутовале код Јокиног брда, у Мариновој кући, око постављених столова и на клупама у авлији, затекле су позната лица, бивше мале логораше, чланове Удружења логораша и потомака *Јасеновац*. Међу њима су, између осталих, били: Свето Василић, Светлана Јовановић, Душан Буква, Славко Милановић, Милинко Чекић, Милинко Буразор, и Илија Ђукић из новосадског Удружење логораша, глумица Миња Николић, супруга новинара Зурла, сниматељ Доминик Зен са својом камером, од које се никад не одваја, те из литерарног света писци: Миодраг Гончин, Младен Ољача, Драган Колунџија, Миливоје Родић, Ранко Рисојевић и други, као и академик Стојан Ђелић.

Група ученика из кнежичке школе је испред споменика држала стражу и рецитовала песме: Скендерову *Стиојанка мајка кнежойољка*, Ђопићеву *Херојева мајка* и *Гроб у жићу*. Драган Колунџија је говорио неколико својих песама, а онда је поподне, када се окупио народ из кнежопољских села, глумица Миња Николић испред споменика извела монодраму *Јока кћи козарачка*. По овој Мариновој књизи - монодрами названо је Јокино брдо. После изведене монодраме, Миња је представила Милену Обрадовић из села Прусци, код Босанског Новог, по којој је Мињин муж Марино Зурл написао сценарио за монодраму. Монодрама је настала када је новинар Зурл вратио прво дете, Милену Обрадовић, њеној кући. Милену су могли,

после двадесет година од ратног злочина да загрле мајка Смиља и браћа Милан и Војо. Тог дана је Марино испричао Бригити и Божидарки Фрајт да је мислио како ће након репортаже у *Арени*, Милена имати свој рођендан 13. септембра 1963. године, а да ће он завршити свој излет на Козари, али једна судбина је вукла другу, месец за месецом, број за бројем *Арене* и тако је ушао у девету деценију двадесетог века.

-Марино, прочитала сам чланак о Драгици Панић из Г. Подрагаца, код Градишке, коју је спасила Диана Будисављевић и за њу је вођен досије *Случај Перла*. Она је значи 159. кћи козарачка, која се спојила са породицом, после 44 године, од када су је отеле усташе од мајке и спровеле у дечији логор смрти *Млака*, рече Бригита.

Веома је тужна и интересантна прича о Драгици Панић. Она је мала логорашица из логора: *Млака, Сџара Градишка, Зајреб*. Њу је од сигурне смрти спасила Диана Будисављевић. Двогодишњу Драгицу је усвојила породица Марија и Стјепан Стипетић из Загреба, настањени у ул. Прерадовићевој бр. 13. Дали су јој име Вјеруша, а презиме Стипетић и уписали у књигу крштених да је рођена 10. априла 1941. године, на дан проглашења усташке државе НДХ, а тај датум је уписан многој усвојеној деци. Покрстили су је у католичку веру и у том духу је васпитавали. Према њој су се веома добро опходили, за шта им је њихова Вјеруша вечно захвална.

Породица Николе Панића, Вјерушиног оца, је у Другом светском рату проживела тешко и горко време заточеништва у усташким логорима смрти, јер су сва чељад породице, ироничном игром, превариле сопствене судбине. Отац Никола, као партизан, пре рата дрвни радник, заробљен је у бици на Козари и спроведен у *Јасеновац*, из којег је депортиран у *Аушвиц*, чувени логор смрти. Два дана пре ослобађања логора и ратних заробљеника у њему, од Црвене армије, успео је са неколико

логораша да побегне. О логору *Аушвиц* није причао, сем да су његову групу, када су побегли из жица, јурили Немци са псима, међутим, они су просто натрчали на Русе, показавши им пут ка логору. Из *Аушвица* се пешке вратио на Козару, родно огњиште у селу Подградце.

Мајка Боју у великој ратној драми са децом Богданом, Владом, Зорком и Драгицом, усташе су заробиле у Доњим Подграцима. У заробљеничкој колони били су скоро сви мештани села. Спровођило их је неколико усташа ка Градини. Преварили су наивне Србе-мештане, рекавши да их, како би их спасили од њихове офанзиве на партизанске бандите, воде на сигурне просторе. Прозлазећи кроз Стару Градишку, колоне козарачких сељака су чекали шпалири мржње. Из муслиманских кућа у главној улици поливали су их врелом водом, врећали их најпогрднијим речима, шутирали. Будући да је *Јасеновац* био препун заробљених Козарчана, спровели су их у логор *Млака*. Тамо су од мајке Боје усташе отеле четворо деце. Зорка, старости осам година, није успела да сачува своју сестрицу Драгицу, стару осамнаест месеци. Часне сестре су одзеле Драгицу од Зорке и сместиле је у логор *Млака*. У исти логор, али одвојено од Драгице, смештени су били Богдан, Зорка и Владо. Мајку Боју су спровели са осталим мајкама, којима су одузели децу, у логоре на простору Западне Славоније, на ропски рад у сезони најинтензивнијих пољопривредних послова. Било је време косидбе, скупљања сена, жетве и других тежачких послова. Мајка Боја се из логора у Подграце вратила крајем 1942. када су је ослободили славонски партизани, пролетерски батаљон *Здравко Челар* из 1. Крајишке бригаде, под командом Бранка Вуковића из Горњег Водичева код Босанског Новог. У логору у Сиску, у који су пребачена Бојина деца, затекла је десетогодишњег сина Владу на самрти у болници католичких редовница. Редовнице су јој дале Владу без речи, да би избегле да га сахрањују. Једна жена је тада саветовала Боју да изгладнело чедо храни само мрвицама хлеба

и то данима да јој не умре *од хране*. Тако је Владо и преживео брижном негом мајке. На крају рата, у родном дому окупила се чељад Николе Панића, сви осим Драгице. Мајка Боја је 44 године веровала да је Драгица жива. Био је то мајчин непогрешив осећај. Није никад губила наду. После рата Никола и Боја су проширили породицу. Изродили су двојицу синова, Миленка и Миодрага, и ћерку Добрилу. Син Миодраг је завршио Војну академију КоВ, када је породица Панић наишла на први траг да је њихова ћерка Драгица жива. Миодраг је прве трагове тражио у књизи *Концентрациони лојор Јасеновац*, од аутора, војног историчара, пуковника ЈНА, Антуна Милетића. Касније је 1985. наишао на списак 50 погинулих Панића у трећој књизи Драгоја Лукића *Покошена младоси*. Миодрагов стриц Рајко, рођени брат његовог оца Николе, првоборац, тада високи официр ЈНА, са великим пријатељем и земљаком Драгојем Лукићем и још једним ратним другом на служби у Загребу, дали су се у акцију за проналажење Драгице. Дошли су до сазнања да се за Драгицу водио досије *Случај Перла*. Пронашли су тај досије у заосталој документацији редовница. Досије је настао зато што је Драгица сачувала картон обешен на канапу око врата, на коме је писало *Перла, црномањасѿа, ѿлаве очи, 1940. Босанска Градишка*. У том досијеу је писало, која ју је породица усвојила са адресом становања. Новинар Марино Зурл и сниматељ Доминик Зен су снимили документарни филм о Драгици, *Досије Перла*, у којем је Драгица Панић све најлепше причала о својим усвојитељима Стипетићима у Загребу. Показала је и своја документа, у којим је писало да је рођена 10. априла 1941. на дан проглашења НДХ, што је била устаљена пракса да се тај датум уписивао деци отетој од српских мајки. Изнела је да је само једанпут чула од дечака, свог вршњака за време играња у дворишту, да је усвојена. Малишан јој је тада открио да је и он усвојено дете и да их има таквих много у Загребу.

Драгичин брат генерал Миодраг Панић је описао први сусрет

његове породице са Драгицом на Новом Београду, у његовом стану у блоку 70. Драгица се састала са својом породицом, као Вјеруша. Мајка Боја је пред тај сусрет имала неописиву трему. Када се Вјеруша појавила на вратима Миодраговог стана, сви су од радости заплакали. Отац Никола, познат као ћутљив и мрк човек, кога нико није видео да се смеје, све до те 1986. године, тада је из себе избацио сву бол, тугу и патњу и насмејао се. Стиснуо је зубе, устао са столице, дигао чашу домаће шљивовице и рекао:

-Ово је наше дете. Примамо је назад у породицу.

Драгица је погледала своје најмилије и у трену схватила да је заиста Панићева, јер је личила на сестре Зорку и Добрилу, као јаје јајету. Тог дана је била највећа породична победа. Причи није било краја. Својој биолошкој породици није могла да опише како је и које ратне страхоте преживела као мала логорашица. Била је веома мала, када објективно није могла да памти, а кроз 44 године од смештања у усвојеничку породицу, сећања су отишла у заборав.

Све до почетка грађанског рата у Хрватској деведесетих година двадесетог века, Драгица је одржавала редовне контакте телефоном са својим најмилијима, браћом, сестрама и драгим јој родитељима. У посету њима је долазила са мужем и синовима Хрвојем и Марјаном. Контакти су поново успостављени по завршетку грађанског рата и нормализацијом односа са Хрватском, односно отварањем граница за кретање људи и промет роба. Нажалост, Драгица је преминула 2017. у Загребу, где је и сахрањена.

Драгичин брат Миодраг је завршио Командно штабну школу оператике. Обављао је одговорне дужности у грађанском рату, од команданта Гардијске бригаде и учествовао у борбама у Вуковару. После рата, као генерал Војске Југославије, обављао је одговорне дужности у Генералштабу Војске Југославије, као

што је начелник Главне инспекције и друге.

Сећања на сестру Драгицу-Вјерушу дубоко је сместио у ум и срце и често му изроне, обрадују га и растуже. Тако је то у животу, смењују се зло и добро, туга и радост, несрећа и срећа. Миодраг је био изузетно поносан на своју сеју Драгицу.

Деведесете године двадесетог века обележиће грађански Рат и разбијање авнојевске Југославије, створене у крвавој Народноослободилачкој борби од 1941. до 1945. У свим дојучерашњим социјалистичким републикама и покрајини Косово и Метохија повампирио се национализам и шовинизам, а на Косову и Метохији иредентизам. Историја, та страствена превртљива стара дама, поново је добила своју улогу. Призивале су се старе авети, а преживели непријатељи из Другог светског рата, као неугашени пожар, почињу да оживљавају непријатељства и нагло расту као неплаћени дуг, удружени са екстремном политичком емиграцијом, којој је дозвољен улазак у новоформиране независне и самосталне државице. На просторима независне и самосталне Хрватске формирају се неоусташке организације и јединице, уводи се усташки поздрав и отпочиње терор и тероризам. Председници и чланови неких новоформираних политичких странака оркестрирано делују, величајући тзв. Независну државу Хрватску, усташтво, заговарају промене граница и друштвенополитичког система. Опет се историја понавља. Све активности у Хрватској се одвијају по узору на оне пред Други светски рат, проглашењем Бановине Хрватске 1939. Познате су изјаве на скуповима политичког лидера Хрватске демократске заједнице, др. Фрање Туђмана, Титовог генерала, пролећара и заточеника у Лепоглави, доктора наука: *Неовисна држава Хрвајска није само љука квинслишка творба и фашистички злочин, већ и израз љовијесних тјежњи хрвајској народа*; Шиме Ђордана: *Неће љроћи дуго када ће се на Романији вијоријити хрвајски сџијеј*. Велику узнемиреност суседних држава са Хрватском изазвала је и изјава др Фрање

Туђмана: *Неовисна и самостјална држава Хрватска ће се њроширати у њовијесним ѡраницама, од Субојице, Земуна, ријеком Дрином, до ушћа ријеке Бојане.* Квази историчари и доктори наука фалсификују историју. На делу је хомогенизација хрватског народа, уз снажну подршку Римске католичке цркве, формирање по узору на Мачекову сељачку и градску стражу пред Други светски рат тзв. Одред народне заштите, који ће са Територијалном одбраном Хрватске бити претече Збора народне гарде и Хрватске војске. Из устава Хрватске избачени су Срби, који мењају статусно својство, од конститутивног народа добијају статус националне мањине. У свим државним органима, организацијама, установама и предузећима масовно се отпуштају Срби, покушавају се разоружати полицијске станице у градовима са већинским српским становништвом, обележавају се српски станови, расте линч, позиви Србима за напуштање Хрватске. Падају и прве српске жртве, од породице Зец у Загребу, на Плитвицама, Полачи код Книна, у Борову Селу у Сарвашу, банијским селима Бестрма, Брђане, Такале, Градуса, Кињачка, када је убијено 19 Срба, Пакрачка пољана и Марино село, Широка кула, где су пронађена 24 леша угледних Срба из Госпића, Корански мост, на којем је убијено 13 резервиста ЈНА, догађа се масовно дивљање парополицијских јединица у тзв. *Кристјалној ноћи* у Задру, у Паулин двору код Осијека, када је убијено 19 Срба крајем 1991.

Крајишки Срби организују отпор од тзв. *Балван револуције* до коначног организовања војске. По Венсовом плану тадашња Република Српска Крајина проглашена је заштићеном зоном и стављена под надзор и заштиту снага УН. То није спречило Хрватску државу да изведе војне акције на *Миљевачком ѡлајтоу* 1992., у *Задарском залеђу* 1993. у *Медачком ѡеју*, као операције *Бљесак* и *Олуја* 1995., којим је коначно решено српско питање у Хрватској, протеривањем око 400.000 Срба.

У таквом вихору немилих политичких догађаја, снажно подржаних од Ватикана, Европске заједнице, Запада, да разбију и последње комунистичко упориште на тлу Европе, Титову Југославију. Над народе тадашње Југославије надвили су се претећи црни облаци. Уследиће олује и торнада са несагледивим последицама.

У Србији су све гласније присталице поражених снага у Народнослободилачкој борби, Дражиних четника, присталица немачких колабораната Недићеваца и Љотићеваца. Све су снажнији захтеви иреденте за тзв. Косово Републику, док Словенија заокружује акције за проглашење државе Словеније. У Босни и Хереговини доброно је узаврео босански лонац.

По узору на тзв. Независну државу Хрватску, поглавника Анту Павелића, хрватско Врховништво на челу са Фрањом Туђманом је у времену од 1991. до 1995. на територији Хрватске, у циљу етничког чишћења Срба, успоставило 221 логор на 52 локације, а процена је да међу преживелим логорашима-страдалницима има око 20.000 лица, и према њима су примењиване 132 врсте тортура.

У Босни и Хереговини је свака зараћена страна имала своје логоре. У Црној Гори је евидентиран логор *Морињ*. У Бившој Републици Српској Крајини је званично евидентиран један логор у Книну. На Косову и Албанији је било више логора за Србе.

Удружење логораша и потомака *Јасеновац* се почетком грађанског рата на просторима Југославије укључило у хуманитарну акцију прикупљања хране, лекова, одеће и других потрепштина. Преко Црвеног крста хуманитарна помоћ је упућивана на ратом захваћене просторе у Босни и Хереговини, у Републици Српској Крајини, посебно прогнаним Србима у операцијама Хрватске војске.

За време грађанског рата у Југославији Бригита није путовала у Загреб, због затворених граница између Србије и Хрватске. Путовање преко Мађарске је било крајње несигурно. Тих пет година грађанског рата поново се накупила страха. Осећала се потпуно обесхрабрено, дезорјентисано-несређено. Тешко је проживела и 72 дневну агресију 19 чланица НАТО на СРЈ.

У чувеном ресторану *Магера* у Београду, на позив глумице Божидарке Фрајт, састали су се Бригита и Драгоје Лукић. Међу њима је увек било пуно неиспричаних прича, договора и акција, везаних за некадашње мале логораше. Драгоје им на почетку показа исечак из недељног часописа *Арена*, пре деведесетих година двадесетог века, у којима је писало о успесима инжењера Милоша Станића, бившег малог логораша у *Јасиребарском*, на изградњи и инспекцији металних конструкција у Хесену – Немачкој.

-Моје даме, ја Милоша добро познајем, рече Драгоје, он је са мном био у логору *Јасиребарско*.

-Да ли сте се икад после рата срели? - упита Бригита.

-Јесмо, неколко пута у завичају на народним зборовима у Милић гају и на Мраковици, док је радио у Новом Травнику и Зеници. Он живи у Немачкој у Франкфурту, а има и викендицу у близини Новог Града, у којој проводи пензионерске дане. Добро би било да га упознате, посебно ти Божидарка. Милош је из Водичева код Новог Града, где се на Илиње 1941. догодио незапамћен усташки покољ у засеоку Вуруне.

-Чула сам и читала о том догађају. Ја сам рођена у суседном селу Великој Жуљевици, а моја родна кућа је удаљена од Вуруна око 2-3 километра, рече Божидарка.

-Ми планирамо обићи неколико логора у Немачкој, а ја ћу ступити у везу са Милошем и замолити га да буде нашој делегацији као неки домаћин. Ради се о невиђено добром човеку, изузетно успешном и ситуираном инжењеру машинства.

-Добра идеја, у разговор се убади Бригита.

Након што је Драгоје Лукић обавио телефонски разговор са Милошем Станићем, саопштио је Бригити да је он прихаватио да буде домаћин делегацији Удружења логораша и потомака *Јасеновац* из Београда и Бањалуке. Овим делегацијама некадашњих малих логораша, које су предводили: београдску Бригита, а бањалучку председник Гојко Кнежевић, у Немачкој се придружио Милош Станић, који им је остао у сећању по срдчаности, чашћавању и допунским објашњењима о логору *Дахау* код Минхена. Милоша је посебно обрадовао сусрет са познаником из логора *Јасиребарско*, Гојком Кнежевићем. Бригити је остало у сећању, како је Милош објаснио да је логор *Дахау* изграђен пре другог светског рата 1933. за политички неподобне Немце, у близини истоименог села удаљеног 20 км од Минхена, тада главног центра Хитлерове политичке моћи. Логор је 1945. ослободио амерички батаљон. По уласку у логор нису затекли немачке војнике и логорско особље, јер су били са оружјем су побегли. Затекли су ужас, људске живе костуре, хрпе поубијаних и преминулих логораша и смећа, људског измета. У просторијама, где су били смештени логораша, надалеко се осећао неподношљив смрад. О тим детаљима писала је новинарка Марта Гелхорн, супруга Ернеста Хемингвеја. Када је командант батаљона поднео борбени извештај свом претпостављеном команданту, овај му је наредио да у центру села окупи месно становништво и да га проведе кроз логор да виде ужасе, које су починили њихови војници, вероватно и локални сељани. Један од становника, банкар, видевши страхоте, доживео је нервни слом, полудео и само понављао:

-Ich habe nichts davon gewußt⁷.

Милош је нерадо причао о свом логорашком животу.

---

⁷ Ја ништа нисам знао.

Једноставно је заћутао. Бригиту је интересовала његова ратна голгота, с обзиром да о њему у штампи није ништа прочитала. Милошева кратка прича о проживљеном животу била је врло интересантна.

Ништа није несигурније и парцијалније од људског памћења, посебно када се оно преноси усмено и посредно. Једино што је записано то се и десило. Због тога је неопходно сва сазнања стално проверавати преко оних, који су били непосредни актери ужасних догађаја у рату, да би се дошло до истине. О Милошевем ходу на ивици смрти је до танчина испричала његова сестра Дара (1933), удата Шурлан, која живи код ћерке Леле у Београду. Она је са сетом причала о ратном времену, болним догађајима и свом непрежаљеном брату Милошу, најстаријем детету Душана и Мике Станић, рођеном 1930.

По сећању млађе Милошеве сестре, Даре Шурлан, Милош је заробљен у првој половини лета 1942., у времену негде пре купљења шљива белица. Горње Водичево, поткозарско село, било је захваћено битком на Козари. И поред невоља које су већ месецима имали са упадима усташко-домобранских хорди у село, пронела се вест да се мора бежати у Козару. Дара се присећа да је у село, путем њој непознатог начина командовања и дојаве, стигла наредба да се народ спреми у збег, да понесе нешто ствари, поведе благо-стоку и да чека даља упутства, упућујући се из више праваца ка Козари. У то време у Пастиреву и околини већ су се организовали и деловали устаници, а мушко становништво се добрим делом прикључило партизанима. Народни збег из засеока Шурлани, где су биле и породице Станића, кренуо је у правцу Пастирева, преко Куљана, кућа-имања Стојаковића, потом преко реке Мекиње и даље... И остали - Куљанци, Добрљинчани, кренули су, сваки из свог смера, махом преко Побрђана у правцу Козаре. Милошев отац Душан Станић, био је један од одборника и организатора тог народног

збега ка Козари. Члановима своје породице: супрузи Мики, деци Милошу, Војину, Дари и Милеви, Душан је рекао да га сачекају код куће Стојаковића, док он не организује збегове, углавном становника Куљана. Мика је пошла са сво четворо деце, тетком Ђурђем, оцем Драгутина, Млађена, Милана, Бранка, Михајла и Анђе. Мика га је звала тетком због своје тетке Иконије рођене Ђурђевић удате за њега. Упутили су се у непознато са нешто ствари на леђима, повевши говеда, свиње, онолико колико су могли да их гоне у тој општој пометњи. Запрежна кола нису могли потерати. Благосудници Ђурађ и Милош као најстарији дечак. Код Стојаковића куће су мало предахнули, Мика је нудила тетка да презалогаци нешто, кукуруза и сланине, а он јој је одговорио: -Нека, Мико, остави дјеци. Мање више сви су били слабо обувени, а Милош је додатно имао и убој на нози те је благо шепео. То му није сметало да заједно са тетком пожури за говедима и свињама које су се, својеглаве по природи, удаљиле од народа скупуљеног код Стојаковића, тако су се њих двојица мало одвојили и од Мике и осталих, и упутили се према Црном Јарку.

Издајека су се увелико чули пуцњи, кратки рафали, усташко-домобранске јединице отпочеле су са општим нападам и чишћењем овог подручја, а из правца Босанског Новог уследио је налет неколико авиона који су дејствовали по збегу. Офанзива је стигла и до овог села. Сви су, склањајући се иза стабала, бежали дубље у шуму. Дару је удар експлозије одбацио у страну, и док је дошла к себи изгубила је из вида мајку, брата Војина и сестру Милеву. Милош и Ђурађ су се још раније били удаљили у правцу Црног Јарка. Било је пуно пуцњаве, чуле су се разумљиве команде: -Лијево крило опколи!, али и Халт, халт!

До ноћи, како су се сабирали, и пуцњава јењала, нашли су се шћућурени у некаквој јарузи. Мика је схватила да нема у њеној близини ни Милоша, ни Ђурађа, ни Даре, само су Војин и Милева

били уз њу. Дара се сећа да је наредне две ноћи и два дана лутала по непознатом терену. Срећом успут је наишла на Стоју Лакана Станића, од које се није одвајала. Њих две је убрзо пресрела и заробила домобранска јединица, наређујући им да наставе даље са њима, заједно са још доста заробљеног, покислог и престрављеног народа. Дара је из заробљеничке колоне на некој стрмини међу дрвећем угледала на земљи опружено, уочено тело свог тетка Ђурађа, поред њега је стајао усташа читајући писмо. Иако мала, схватила је да је Ђурађ мртав, као и да усташа чита његово писмо од сина Драгутина, у којем је писало да је он, Драгутин, добро, и да је командир чете на Козари. То писмо је све Станиће раније много обрадовало, Ђурађ га је носио са поносом у џепу, а Милош им га је читао више пута. Међутим, у овим околностима је такав запис значио сигурну смрт. Захваљујући урођеној мудрости довитљиве баба Стоје, која се лагано, и све као невешто, одвојила од заробљеничке колоне и домобрана заједно с Даром, њих две су се тако непримећене сакриле у густој шуми. Некако су се уз велики опрез вратиле на зборно место код Стојаковића. Први налет окупатора је тог дана прошао, а Дара се поново нашла са мајком, Милевом и Војином. Несрећна мајка Мика је запомагала, јер нигде није било ни Милоша ни Ђурађа. Дара јој је испричала да је видела убијеног тетка Ђурађа у јарку, што је Мику бацило у још већи лелек. Милош је на глави све време имао капу партизанку, на којој су му младе сеоске скојевке извезле црвену петокраку. Мајка је гајила наду да се дете можда вратило кући, и упркос ризику се упутила назад ка селу Г. Водичеву, да провери има ли Милоша, има ли и куће или је запаљена. Са места где су се скупили у збегу видело се да су усташе увелико палиле куће и другу имовину. У Станићима ипак никог није било. Вратила се очајна назад и стала молити Митра Диклића да покуша наћи Ђурађево тело. Идући по Дарином опису, Митар Диклић са још неким људима, опрезно је отишао на описано место где су пронашли убијено тело. Такође, Мика

је била са њима. Ђурађево тело су извукли на неку зараван где су сахрањивани Стојаковићи и ту га сахранили. Недалеко од Ђурађевог тела мајка је нашла капу свога малог Милоша, везена петокрака је била сва истргана, а од Милоша није било ни трага. Дуго је мајка нарицала за изгубљеним чедом, сада већ убеђена да је убијен.

Колико дуго је Милош био дете-логораш, штићеник НДХ припреман за „усташе - јањичаре“?

По Дарином сећању Милоша није било од лета 1942. све до католичког Ускрса 1944., непуне две године. Како је Милош био у логору *Јасџребарско*, за које се тврди да је основано лета 1942., а расформирано исте године, и да су логор партизани привремено заузели и ослободили доста деце, у августу истога лета, при чему Милош није успео да се прикључи ослободиоцима те је враћен у логор, и ако је тачно да га није било 2 године, биће да је после партизанског упада премештен у неки други логор тог злогласног система дечијих логора.

За логор смрти *Јасџребарско* је познато: Деца су у логор стизала изнурена, болесна и готово без икакве одеће, али и поред тога ништа подношљиво није било обезбеђено за њихов смештај, при чему у логору није било ни намирница за прехрану деце. Због тога је особље Црвеног крста, на своју руку набављало храну од сељака из околине и започело чишћење неусловних барака, иако се овоме противила управница логора, редовница. Највећи број деце био је оболео од најмање једне тешке болести, при чему су многа деца обољевала од више истовремених болести. Најчешће болести међу децом биле су: дизентерија, тифус, скорбут, упала плућа, дифтерија. Висок морталитет у логору је последица комбинације ових болести. Деца су у логору од стране часних сестара била драстично кажњавана за тобожње преступе и била су изложена тортури, о чему постоје забележена сведочанства и у литератури.

Највећу помоћ у преживљавању деце у логору, пре и после партизанског ослобођења Јасџребарског, пружила је Татјана Маринић, васпитачица у Рудама покрај Самобора, чланица Комунистичке партије Југославије. Она је на основу сугестије и помоћи илегалне комунистичке организације из Загреба, организовала групу девојака, симпатизерки Народноослободилачког покрета из Загреба и околине, које су, као активисткиње Црвеног крста, ушле у логор и настојале да олакшају патњу заточеној деци, борећи се са неповерењем и зловољом часних сестара, које су управљале логором. Ове храбре и хумане жене и девојке постале су 1943. борци Народноослободилачке војске Југославије. Логор и дечасти обучени и одгајани као хрватски јаничари су усташама служили за пропаганду и приказивање разним делегацијама.

Борци Четвре кордунашке бригаде, 26. августа 1942. ослободили су место Јастребарско, изненадном борбеном акцијом, прешавши реку Купу и упутивши се ка Јастребарском, на изненађење непријатеља. Партизани су ушли у логор и одвели са собом већи број здравије и мање изнемогле деце, која су могла издржати марш и пешачење ка Кордуну. Деца су потом смештена у дечије домове у ослобођеним местима на Кордуну и у Босанској крајини. Најчешће се помиње бројка од преко 700 ослобођене деце. Командант Четвре кордунашке бригаде, Никола Видовић, помиње бројку од 727 спашене деце.

Логор је постојао до новембра 1942. Деца, која су и даље остала у логору, током 1942. су удомљена у хрватске породице као ратна сирочад, махом из Загреба и Јастребарског, успевши тако да преживе рат.

Комадант бригаде, народни херој Никола Видовић, забележио је сусрет са малим логорашима:

У мемљивим зидинама сџарој дворца налазило се 727

дјечака и дјевојчица, углавном предшколској узрасној. Њих су „превасијивале“ часне сестре. Наравно, то превасијивање било је у усташком духу. Хтијеле су у неку руку да створе нове „јаничаре“. Сиротиња дјеца су на кайама или реверима носила слово „У“. Живјела су под невјероватно тежким околностима. Збој глади, болести и начина васијивања дневно је умирало по неколико дјечака и дјевојчица.

Чим су ти мали измучени сужњи усташке самовласти чули јуцаву и видјели партизане, неизмјерна радост исјунила их је надом да ће бити ослобођени. Касније смо дознали од њих, како су се усипали сви подједнако од страха збој јуцаве и збој узбуђења да би их неко могао ослободити. Ганули су нас повици и чежњиви погледи дјеце начичкане иза решетка закључаној лојора. Партизани су брзо отворили врата и дјеца су јурнула на сунце. Од радости су скакала и вјешала се о вратове бораца, својих ослободилаца. Ојшња врева и траја појрајала је неколико часака. Неколико најисцрљенијих онесвјестило се на дневном свјетлу и сунцу . . . Неки борци кордунашке бригаде пронашли су међу заробљеном дјецом своју, неко сина, или кћер, или дјецу својих рођака или комшија. То одушевљење ослобођених малих лојораша врло је тежко описати . . .

После претрпљеног првог удара битке на Козари Станићи, Шурлани и добар део Водичеваца се успело вратити у село, тако да нису пострадали у беспућима Козаре. Избегавали су колико су могли непријатељски формације тзв. „грабље“, које су се враћале из смера Козаре ка полазним положајима за напад, да сатру и преостали народ. Уопште, народ се колико толико успевао спашавати, скривати и склањати, а партизански покрет је јачао из дана у дан. Усташе се временом нису тек тако усуђивале упадати у засеке под Коштарицом и Пастиревом, а када су то чинили, били су на опрезу и добро наоружани. Домобранске патроле су често пролазиле кроз село, и једном

приликом су се двојица домобрана обрела у дворишту Станића, затекавши ту Мику и децу: Дару, Милеву, Војина... Један се задржао на месту, други се упутио ка кући Иконије Станић. То је било у данима када су заробљавали у Операцији грабље, скупљали заостали народ и одводили га на стратишта или у логоре. Тада су заробили прве комшије Николу Бундала и Ђоку Ђурића и одвели их у Костајницу, а испред куће убили Лаку Станића. Домобран је био добре нарави и благо се односио са укућанима. Показавши у правцу Куљана, из дворишта видљиве повелике куће, Микана Маринковића, званог Пећука“, тихо је рекао Мики:

-Сутра гори она тамо кућа! Не ходајте по селу сутра, не показујте се ни по авлији, сакријте дјецу некуд, у подруме...шта год, само да се не видите!

Усташе су заиста сутрадан заробљене мештане живе запалили.

Мика је видела да је то неки добар невољник овога рата, па га, онако мајчински упита: -Би ли ти брате нешто појео? Како он доста стидљиво пристаде, Мика му нали зделицу пуну вруће варенике и мрвљеног кукуруза. Разгалио се и све купећи омекшали кукуруз јео је са захвалношћу. Мика му пружи још кукуруза да умрви, а он ће: -Немој, мајка, шта ће дјеца?! .

-Имамо ми крува, роде – одговори Мика

-А што си онда тако мршава!?

-Мој синко, како нећу бити, нестало ми је дјете.

-Гдје?

У тој тамо горе шуми - показа у правцу шуме Пастирово.

Домобран узбуђено, показујући на Војина, Милошевог млађег брата, рече:

-Ја сам у тој горе шуми баш оваквог дјечака нашао, ставио га

на коња и отишли су сви за Дубицу. Мали је био слаб и шепао је! Даље не знам шта је било с њим.

Тако је, потпуно невероватан усуд навео баш војника, који је нашао Милоша да уђе у кућу и донесе мајци прву добру вест - Милош је можда жив?

После те прве радости, брига се вратила, а Мика је покушала сазнати нешто о судбини сина. Тада се већ сазнало да су децу и остали народ водили у којекакве логоре, као и да постоји Црвени крст, који можда може нешто сазнати о одведенима. Мика се, ризикујући живот, спустила до варошице Добрљина, коју су готово све време рата држале усташе, и посетила извесну Аницу Боцину. Она је имала неку сарадњу са усташким месним властима, али била је рада да помогне и комшијама. Аница је саветовала Мику да се упути у Црвени крст у Босанском Новом, да понесе доброг ћурана, за поклон службенику, да повеже рубац, уместо бошче, која је била сигурно обележје Српкиње. Мика се опремила по варошки, са Аницом стигла у Нови, предала ћурана службенику и замолила га да утврди где је Милош, али од свега тога није било ништа. Нада је ипак и даље постојала.

Као и све логорашке судбине и сведочења, и ова је потврдила да је живот у *Јасїребарском* био страشان, непредвидив, сваког тренутка је могао бити прекинут, а деца су била неисказиво сурово злостављана и присиљавана на најстрашније послушности, борбу и трпљење. Били су више гладни него сити, кували су им репу и неко корење, травке. Постојале су награде, за изузетно владање и понеки уступак, али је сваки дан био испуњен обавезама и најстрашним режимом вежбања и припреме за будуће бојовнике НДХ. Девојчице и слабашни дечаци нису имала ни ту прилику, само они који су имали какве-такве способности обучавани су, по цео дан, да убијају партизане, Србе, тј. свој народ. Мале усташе - нови јаничари по цео дан

су вежбали руковање пиштољем, пушком, чак и митраљезом, потом ножем ... Учили су историју нове НДХ, војне команде, вежбали поздрављање поглавника са Хајл Хитлер. Носили су униформе, кратке панталонице, са словом У пришивеним на рукаву, реверу и капи. Милош је, као бистар, окретан и писмен дечак, био у нешто бољем положају од остале деце. Био је и природно опрезан, уклопио се у наметнути режим и тако су дани некако пролазили. Један од највећих изазова гладној, измученој деци су биле остављене чоколадице или шећер поред сваког од оружја за вежбу. Дете које би посеглуло за неким од тих слаткиша одмах би било убијено од стране чувара! Поред тих случајева убијања због наводног дисциплиновања, деца су махом умирала од болести, крајње исцрпљености и безнађа. Задатак нешто старијих, јачих дечака је био да, под надзором логорских чувара, скупе умрле свакога дана и на тачкама их превезу на, за то одређено место, где су их сахрањивали.

Милош је прву прилику да се спасе из логора имао када су партизани на препад заузели логор и успели да извуку велики број деце. У тој великој пометњи и радости, изгладнела и узбуђена деца су се најзад дочепала оних толико брањених слаткиша, хлеба и шећера. Међу њима и Милош, прегладнео, гутао је шта је стигао, па му је после позлило, а добио је и гадан пролив. Од муке и исцрпљености није могао да прати партизана, који су се већ повлачили, успео се само дочепати некакве зграде и кревета. Ту је неко време тиховао у полусвесном стању, све док га није ољушио усташки пас трагач. Усташе су поново заузеле то подручје. Пас му није наудио, само је сачекао да дође један усташа, извуче га испод кревета и поведе са собом. Милош је тако враћен назад у логор, испитивали су га детаљно како су били опремљени партизани, колико их је било... Срећом је био бистар толико да каже да се од њих био сакрио, да ништа није видео, и да не зна шта се све дешавало. Касније је сазнао да је већина похватаних логораша убијена. Потом су преостали

премештени негде и његов логорашки и предвојнички живот се наставио. По речима његове сестре Даре, која се данас присећа Милошеве приче, то је потрајало око две године. Привремено ослобођење *Јасиребарској* се осетило у овим крајевима јер су се однекуд из логора почетком 1943. вратиле Сава, удата Добрић (кћи Милана Шурлана), Даница Н. Бундало, удата Ђукић, сестра јој Роса и многи други.

Логорски дани су текли, а ови ни дечаки - ни војници су се борили да опстану, доказивали се добрим владањем, учили и трпели. Дешавало се да буду награђени некаквим допустом, ако би их која добра душа хтела повести са собом, на ручак и кратак боравак ван логора.

Једна таква душа је била Драгица Ећим, из Козарске Дубице, која је имала приступ логору, иако Милош није знао у ком и каквом својству. Дакле, Драгица Ећим је замолила логорску управу да поведе неколико заслужних дечака са собом, да проведу Ускрс са њеном породицом. Драгица се пре тога распитала преко Црвеног крста, који су дечаки били родом из крајева близу њене родне Дубице. Тако су јој доделили четири дечака, да их угости. Није познато ни да ли је Драгица такав подухват већ спроводила, да ли је децу могла исвести под изговором да их дају некоме на усвајање. Како год, у том претпразновању Ускрса, Милош је био један од четворице срећника.

Драгица је стигла са дечацима у своје родно место, ступила у везу с оближњом Месном партизанском командом, и предала им дечаке. По некаквом магловитом Милошевом сећању, она се није више канила враћати на усташку територију. Томе у прилог иде и прича да је Душан Станић, Милошев отац, када му се син вратио у село Горње Водичево, у знак велике захвалности Драгици преко сабораца поклатио повеће печено прасе.

Милош се обрео у команди места и подробно навео како се

зове, чији је, одакле је. У то време партизанска војска је била добро организована, јер је команда ступила непосредно у везу са јединицом, у којој је био распоређен Милошев отац, који је иначе, као сеоски одборник, организовао снабдевање партизана. Милош је упућен у очеву јединицу, а и остали дечаци ка својим родним местима. Душанов Народно ослободилачки одбор је био смештен на подручју Думбраве, у близини Козарске Дубице. Сусрет је био дирљив. Пресрећни отац је потом извео сина на брдо Криж, одакле се пружао добар поглед на прусачка брда, Главицу, Шурланска поља. У селу Думбрави на узвисини је била наочита кућа извесног Пољака, Симе Горњака, и у тој кући је иначе једно време био смештен ратни штаб Куљанске чете и Народно ослободилачки одбор општине Добрљин. Будући да је кућа била на брду и повелика она се лепо видела и са врха шурланских поља, тако да поодраслом дечаку, који је добро познавао свој крај, ови орјентири нису били страни. Био је сигуран, погледајући са Крижа, у правцу својих брда и шума, пунога срца, да ће убрзо стићи кући у загрљај мајци Мики, брату Војину и сестрама Дари и Милеви. Тако је и било. Колико су га ноге носиле похитао је својој кући.

Дан је био сунчан и леп - недеља, 9. април 1944. године, католички Ускрс. Из правца куће Стевана Шурлана избио је на Станића Раван мршави дечарац, у кратким тамним панталонама с трегерима, и сивој војничкој кошуљи. На глави је имао усташку капицу. Прво је испрепадао стражу, постављену на Шурланској Главици, коју су чували јуначни Трбулин (Душан Трбојевић) и млади Марко Шурлан, син Милана, Милошев вршњак. Опет срећа у несрећи, јер се стражар Трбулин толико уплашио кад је видео усташу да избија на чистину па је узвикнуо:

-Ево усташе, пуцај!

Марко је намах препознао Милоша, свог друга и првог суседа. Наиме, они су били вршњаци рођени у три дана и били су

истински другови целог живота! Марко повика:

-Није усташа! То је Милош Микин, наш Милош! О, Милоше, ђе си, Милоше!

Раширили су руке, изгрлили се изљубили и брзо наставили ка родној кући Станића. Марко је још издалека викао, из свег гласа:

-Ооо, снај>ца Микоо, ево твога Милошаааа!

Када су мати Мика, и брат Војин, и сестре Милева и Дара чуле, настао је трк, грљење и велика радост. Дара је у том тренутку намештала кревет у соби, толико се обрадовала да је замахнула плахтом, оборила и разбила петролејску лампу која је висила са стропа - велику драгоценост у то време. Годинама после нису могли наћи цилиндар за лампу, и дуго је Дара трпела грдњу за тај мали губитак у дану када их је снашла велика срећа.

Милош се вратио!

Милошев сестрић Новица Пајић, син његове млађе сестре Милеве, рођен у Новом Травнику, живи у Новом Граду, изузетно је био везан за ујака и изнео је сећања о његовом животу.

По завршетку Другог светског рата његов ујак Милош убрзаним системом завршава већ започето основно школовање у петнаестој години. Стриц Милан га уписује у индустријску школу. Одлази у војску, а по одслужењу војног рока се запошљава у Металуршком комбинату *Брајсџиво* у Новом Травнику. Показује велико интересовање за машинску струку и брзо напредује у послу, те постаје руководилац. Уписује се у мајсторску школу и завршава је са одличним успехом, а као један од најбољих кандидата добија прилику да студира машинство на Универзитету у Сарајеву. Као инжењер машинства ради у војној индустрији на месту управника погона, а затим напредује и постаје директор Основне организације удруженог рада. Био је

признат у струци, како код радника, тако и код управе предузећа, а нарочито га уважавају сарадници из других предузећа. Врло брзо постаје цењени машинац у Босни и Херцеговини.

Милош је, као најстарије дете Душана и Мике, из села у Травник одвео на школовање брата Војина и сестре Милеву и Лелу. По завршеном школовању их је запослио, а они су, вечно захвални брату Милошу, наставили свој живот, савили породична гнезда, скућили се. Једино се сестра Дара одлучила за живот на селу, удала се за комшију Рајка Шурлана.

Поред посла у струци, Милош је имао различита интересовања: фотографија, радио техника, аеронаутика. Енглески језик је учио у биоскопу, тако што би мараму од Новичине маме Милеве везао преко очију и слушао како се изговара која реч, а код куће би учио из књиге.

Оженио се 1951. и добио ћерку Љиљу 1952. године, а 1956. му умире жена на порођају са другим дететом. Тада се још више посвећује науци и послу, па га као великог познаваоца машинских конструкција, позивају у Зеницу да преузме директорску позицију Рударско-металуршког комбината *Метално* Зеница, што он прихвата. У међувремену је савладао немачки језик и преузео велики део послова у иностранству, највише у Франкфурту, где се сели управа предузећа. Милош постиже велике успехе у послу и представља *Метално*, као једно од поузданих и квалитетних извођача радова са металним конструкцијама. Немачке институције га постављају за главног инспектора – надзора за све радове металних конструкција у Хесену. У међувремену је научио француски језик, а руским се већ служио, проучавао је стручну литературу и преводио са енглеског на немачки и обрнуто. Добио је неколико лиценци из струке у рангу доктората машинства. Највећи подухват је изградња подземне железнице у Франкфурту, где је био главни извођач радова, те је добио признање од власти покрајине Хесен.

По одласку у пензију, немачке институције за доделу употребних дозвола на завршеним радовима ангажују искључиво Милоша, тако да су знали, када је било потребно, послати авион по њега у Загреб.

За свој Нови Град изградио је предузеће *Унамејтал*, а много послова је обезбедио за приједорску *Боснамонџажу*. Био је изузетно везан за завичај и Уну. На дивном плацу на десној обали зелене Уне, у селу Рудицама, код Новог Града, саградио је викендицу, у којој је проводио пензионерске дане, дочекујући породице ћерке Љиље, брата Војина, сестара Даре, Милеве и најмлађе сестре Леле, рођене после рата.

Милош никада није прежалио прву супругу. По други пут се оженио, а супруга му је била из Зенице, са којом није имао деце. За време грађанског рата у Босни и Херцеговини, супруга и он су живели у Немачкој, у његовом стану у Франкфурту. По завршетку грађанског рата вратили су се у Зеницу, где је Милош доживео мождани удар. Након што је отпуштен из зеничке болнице на опоравак и рехабилитацију, вратили су се у Франкфурт, ради бољег лечења. Од последица можданог удара умро је 5. октобра 2008. и тамо је и сахрањен.

У породици и средини где је живео и радио, Милош је важио за веома интелигентног, образованог, марљивог и изузетно скромног човека. Као средњошколац је учинио све да прошлост потисне у заборав и неки забачени кутак ума. Посветио се учењу, студијама, послу, породици. На тим пољима заиста је био бриљантан. Тако растерећен могао је да ствара и иза себе оставља изузетно добре резултате. Сви они који су га познавали, захвални су му и памтиће га до краја живота.

Како се то обично дешава у животу, све не иде онако како ми то желимо и планирамо. Обично једна невоља сустигне другу. У последње време помајка Даница је почела да болова. Имала је од раније висок крвни притисак, а у последње време срце јој је нагло почело слабити. Када јој се доста слошило, њена пријатељица је позвала хитну помоћ. Лекар хитне помоћи ју је прегледао, урадио ЕКГ срца, дао неке таблете и саопштио да, ако јој се стање до вечери не промени на боље, поново позову хитну помоћ и да ће је онда одвести у болницу на преглед код кардиолога. Даница је телефоном позвала Бригиту и дрхтавим гласом јој саопштила да није добро, да тешко дише, и да не може да устане из кревета, те да хитно дође да види своју помајку. Бригита је без одлагања отпутовала у Загреб.

Помајку Даницу је затекла на кревету у полукоми.

-Мама, ја сам твоја Бригита - рече држећи је за још топлу руку.

Мама Даница, као да је чула Бригитин глас, покушала је нешто да каже, на уснама јој се видело благо помицање, али није имала снаге да било шта изусти. Бригита и Даничина пријатељица стајале су крај кревета и немоћне су је посматрале.

-Отворите прозоре до краја да што више уђе свежег ваздуха, прозбори Бригита, гушећи се у сузама. У међувремену, Даничина пријатељица је по други пут позвала хитну помоћ, која је стигла за десетак минута. Лекар хитне помоћи је прегледао Даницу. На Бригитино питање шта није у реду, одговорио је да је њој управо престало да куца срце. Замолио је њих две да напусте собу и са медицинским техничарем покушао је реанимацију, међутим, безуспешно. Мама Даница је те 2006. преминула изненадно,

природном смрћу, веома тихо, крајње достојанствено, као што је и живела. Био је то велики губитак за Бригиту.

На дан сахране Бригита је обукла црну хаљину и у капели примала изразе саучешћа, а Даничина родбина и пријатељи су стиском руке покушали да пренесу осећања, која су гајили према Даници и Бригити. Бригита је била сва скрхана, лице јој је било бледо, изгледала је мршава, мрачно. Обузимали су је тренуци сете. Живи не оплакују само оног, који одлази, плачу и за собом због неминовне краткоће живота и због низа бесмислица у њему. Због начина на који су се спотицали кроз живот, баш као туриста у планини без мапе, који прави грешку на свакој раскрсници планинских стаза. Бригита се држала прибрано – тако су се понашали и Даничини најближи, даљна родбина и пријатељи, који су дошли да је испрате на њено последње путовање. Католички свештеник је одслужио погребни обред. Док је читао молитве, Бригита није могла одолети сентименталној самилости. Изненада је поклекнула ка мужу, глава јој је пала на његово раме, међутим, његове снажне руке су је загрлиле и чврсто држале. Ако изгубиш некога кога си много волео, жеља те кида у грудима. Са таквим болом је лакше живети, него са оним празним у времену пре њега. Имати чега да се сећаш, макар и болело, већа је радост од мирне, а празне душе. Бригита је испратила Даничино тело и видела како ова заувек одлази из њеног живота, овог пута без свог карактеристичног осмеха на лицу. То је у Бригити оставило пукотину, кратер, пустош и празнину, која тупо одјекује. Остало је вечно лепо сећање на помајку Даницу, племениту жену, чије је срце било препуно љубави.

Бригитин поочим Штефан се после развода 1955. од Данице поново оженио. Када му је супруга преминула остао је усамљен у огромној кући, у којој је живео. За Штефана су настали дуги дани туге и бола. Откада му је преминула супруга као да је све

постало замагљено. Али када се магла подигла, видик је постао јасан као никад дотад. Седео је у тами тако безвољан, отворених очију, безизражајно гледајући испред себе, премотавајући филм прошлости. Размишљао је како би требало да устане и да се креће, да би му крв циркулисала у снежној олуји, да би избегао смрзавање. Затржио је од кућепазитељке да му скува чај.

Бригита му се јавила телефоном, када је преминула мама Даница и саопштила му тужну вест. Одговорио јој је да је веома болестан и рекао да највероватније неће моћи присуствовати сахрани, а онда је уздахнуо и Бригити изјавио саучешће. Она му се захвалила и обећала да ће га посетити. После два дана од сахране мајка Данице отишла му је у посету у кућу, у којој је, уз прекиде, била везана дванаест година детињства. На вратима ју је сачекала жена, за коју ће сазнати да ју је Штефан платио да му кува, пече, одржава стан, иде по лекове и води га код лекара. Радило се о пензионисаној медицинској сестри, којој је Штефан поред што јој је исплаћивао плату, давао и бесплатан смештај.

Та жена је објаснила Бригити да су код Штефана у последње време приметни знаци деменције, која напредује. Противио се предлогу да напусти кућу и пронађе смештај у старачком дому, у коме би имао далеко бољу лекарску помоћ и свеобухватније лечење и негу.

Бригита је сазнала да поочим Штефан болује од више болести, које нападају памћење. Заборављавање имена, датума, значајних догађаја, су знаци једне сложеније амнезије.

Анализирајући понашање поочима Штефана, кога је волела и обожавала за све оно што јој је пружио у детињству, Бригита се питала која ће га још обољења снаћи ако доживи дубоку старост.

Бригиту нико није обавестио да је њен поочим Штефан преминуо, тако да није била на сахрани. На себи својствен начин одболвала је и губитак поочима Штефана.

Бригиту је изузетно изненадила тужна вест од 21. јануара 2006. да је у Загребу преминуо велики хуманиста и чувени новинар Марино Зурл, уредник рубрике *Арена њтражи ваше најмилије*. Загребачка Арена, некада најпопуларнији недељни часопис у бившој Југославији шездесетих година, покренула је ову акцију, коју су водили новинар Марино Зурл и сниматељ Доминик Зен. Под истим насловом Марино је објављивао своје репортаже. Он је проналазио бивше мале логораше из усташких логора смрти, који су живели под другим именима и враћао им идентитет. Овај свет је тихо напустио њен велики пријатељ, ревносни новинар, изузетно добар човек, који је упорним радом спојио са биолошким породицама 159 деце, малих логораша. Од 1960. па све до осамдесетих година двадесетог века, грандиозним делом је своје најбоље новинарско-истраживачке и стваралачке године посветио спасавању српске деце од асимилације, која их је задесила након избављења из логора клер-фашистичке НДХ у *Сџарој Градишки, Јасеновцу, Млаки, Јабланцу*.

Имао је специфичну новинарско истраживачку методологију. Бивше мале логораше је проналазио углавном у Загребу са измењеним идентитетом, који су добијали приликом усвајања од усвојитељских породица. Будући да је тадашња ОЗНА 1947. одузела веома сређену картотеку о усвојеној и преминулој деци, коју је тим добротворке Диане Будисављевић извео из усташких логора смрти и доделио их усвојитељским породицама, а у то време није рађена ДНК анализа, он се домишљао, како те мале логораше да врати у биолошку породицу. Понеки полазни податак могао се пронаћи у евиденцији редовница - часних сестара, које су радиле у болницама где су лечени и опорављани

мали логораши. Приче старије деце логораша, који су упамтили имена и битне догађаје за децу логораше, која нису сачувала памћење на то време, такође су му биле од користи. Марино се за идентификацију најчешће ослањао на нека карактеристична обележја на телима деце: боја очију, физички недостаци, од кривог прста, недостатка прста, краће ноге, ожиљака од повреда или операције, изгледа уха итд. Потом би објавио своје приче, изузетно читке, јасне, узбудљиве, са емотивним набојем. Свака његова прича је била његов својеврсни процес, а Марино их је вешто писао у континуитету. Када би у чланку написао о особи која тражи своју породицу, а затим би разговарао са потенцијалним биолошким сродницима и другим људима, све то би снимао и анализирао. Кажу да је био скоро непогрешив, иако је танка нит између успеха и неуспеха.

Марино би писао сценарио, а Доминико Зен би снимао и режирао репортажу за ТВ. Марино је пратио особе о којима је писао, након приказане репортаже, као и реакције биолошке породице, којој је особа враћена. Све информације је скупљао брзо и на неубичајене начине, телефонским разговорима, сусретима уживо са сродницима и посредницима. Често је долазио у Београд на сусрете и договоре са Драгојем Лукићем, Миланом Булајићем, генералом Бошком Шиљековићем и другим особама, које су му помогле и подржавале његове активности.

На дан када је објављена тужна вест о Мариновој смрти, Бригита се у Удружењу логораша и потомака *Јасеновац* састала са логорашима Смиљом Тишмом, Милинком Чекићем, Славком Милановићем, Душаном Буквом и Светом Василићем. Договорили су се да у штампи објаве читуљу и изјаве саучешће породици, а затим су евоцирали успомене на Великог Марина.

Бригита је испричала своје утиске о боравку код Марина у његовој викендици на Јокином брду, о монодрами *Јока, кћи*

козарачка, коју је тог дана извела Маринова супруга Миња Николић, загребачка глимица, и сусрету са многим познатим личностима.

На дан сахране Марина Зурла, његов млађи колега Милан Пилиповић је објавио, In memoriam, репортажу о Зурлу, као својеврсни дуг према старијем колеги, са којим је радио у редакцији *Арене* и од њега учио новинарски занат. Њему је Марино био идол међу старијим колегама. Милана Пилиповића су фасцинирале Маринова темељитост, непосредност, упорност, човекољубље и од њега се могло много научити. Марино је свој животни позив претворио у своје животно дело.

Поред 159 снимљених репортажа за ТВ, Марино је написао и 12 грандиозних дела, која су преведена на неколико страних језика.

Новинара Милана Пилиповића је телефоном о смрти Марина Зурла обавестио Миле Струнић, високи општински функционер. Истог дана су отишли на Јокино брдо и дали почаст Марину испред споменика *Рањена њилица* и фотографисали се како дају почасну стражу. Тај споменик је ту подигнут на Зурлову иницијативу, а дело је Тоне Светине, познатог словеначког скулптора. Споменик је израђен од делова пушака и другог оружја, граната и гелера, заосталих после битке на Козари 1942. Милан Пилиповић је истог дана написао репортажу, са собом понео 50 примерака и сутрадан, на дан сахране, поделио пријатељима Марина Зурла, свог старијег и непрежаљеног колеге.

У животу увек постоје тихи хероји. Учине голему ствар из убеђења и доброте не тражећи ништа заузврат. Познаваоци дела Марина Зурла не мире се са чињеницом да су га на Козари и у Загребу заборавили после деведесетих година двадесетог века, да нема ни једну улицу, трг, парк, установу, манифестацију или

награду на Козари, Поткозарју, па и у Загребу, да носи његово име.

Они који добро познају лик и дело великог хуманисте Марина Зурла, верују да ће он добити своје обележје. Поред овог апела објављеног давне 2006. у штампи и на ТВ емисијама, иза предлога треба да стоје Удружења логораша и потомака *Јасеновац* из Србије и Републике Српске, Удружења новинара, да покрену званичан захтев управама градова за подизање спомен обележја. Да ли да се његова викендица на Јокином брду претвори у спомен музеј посвећен њему, постави спомен плоча, а просторије попуне копијама његових ТВ репортажа, фотографијама, његовим делима, часописима *Арена* из времена док је био уређивач рубрике *Арена ишражи ваше најмилије* и сваке године да се испред споменика *Рањена ишпица* одржавају манифестације, да ли на дан рођења, смрти, или дан када је 13. септембра 1963. вратио кући прво дете, Милену Обрадовић, рођену у селу Прусци. И овај роман је један од апела властима, поштоваоцима лика и дела Марина Зурла и свим читаоцима овог рукописа да се покрене конкретна акција да добије своје обележје. На Удружењима логораша и потомака *Јасеновац* из Београда и Бањалуке лежи највећа обавеза да званично покрену ову акцију. Ништа се не постиже ако се не покуша.

Неизоставна тема разговора међу бившим малим логорашима, историчарима, публицистима је била улога Диане Будисављевић у спасавању малих логораша од сигурне смрти. Диана је била Аустријанка удата за Јулија Будисављевића, Србина, лекара, шефа хирушке клинике Медицинског факултета у Загребу. У то зло ратно време, када је у усташким логорима смрт била косилац који се није одмарао, свет је припадао искључиво јакима, а Диана Будисављевић је постала хероина, издигла се изнад свега, успела у свом науму и са својим тимом спасила око 12.000 малих логораша. Нажалост, усташе зликовци, окорели клерофашисти, у рату су заборавили на основна људска начела и руководили се нагонима убица злочинаца. Диана је одмах по завршетку битке на Козари сазнала шта се дешава са заробљеним Козарчанима, да су усташе формирале концентрациони логор смрти *Јасеновац*, да од мајки отимају децу, стављају у дечије логоре смрти, а мајке одводе на принудни рад у Немачку или логор *Јасеновац*. Посебне логоре за децу усташе су формирале у Старој Градишки, Млаки, Јабланцу, Сиску. Сазнала је преко својих веза да у тим логорима нема довољно хране, одеће, лекова, млека, питке воде, да су смештајни услови грозни, хигијена се уопште не спроводи, да владају заразне болести и да деца масовно умиру. У логору *Јасџебарско* старије малолетнике усташе су обукле у усташку униформу са јасно уочљивим *U* на капи, реверу, на рукаву, организовали војну обуку, увежбавали их како да убијају партизане, учили их усташким поздравима, организовали културно-забавне програме, којима се велича тзв. Независна држава Хрватска и усташтво, приказивали их страним делегацијама. Сви су били покрштени у католичку

веру и промењена су им имена. Поновљен је данак у крви из турског времена, одгајане су младе усташе, као некад јаничари, по узору на Османлијско царство. Логор *Лоборџаг* формиран је у некадашњем дворцу за негу старијих особа. У првој тури у том логору смрти било је смештено 1.000 јеврејске и 200 српске деце. Децу су раздвајали од мајки и смештали их на дрвене кревете на три спрата. Лежали су на слами прљавој од прашине и блата. Хранили су их кашом од ужеглог кукурузног брашна, кромпира и ужеженог пасуља, од којег су се деца масовно разбољевала и умирала. За веома кратко време, под грозним и неподношљивим условима у логору, деца су личила на живе костуре.

Диана Будисављевић је сазнала да јеврејска деца у *Лоборџагу* преко *Кариџаса*, добијају пакете са храном, одећом, док су српска деца била лишена хуманитарне помоћи. Обратила се надбискупу Римске католичке цркве у Хрватској и викару усташке војске Алојзију Степинцу и упознала га је са стањем у логорима смрти, нехуманом односу усташких власти према ратним заробљеницима са Козаре и осталих простора тзв. НДХ, о раздвајању малолетне деце од мајки, одвођењу мајки на принудни-ропски рад у Немачку и логоре смрти, наводећи *Јасеновац*, *Сџаро сајмишће* и друге логоре. Од њега је тражила да од поглавника НДХ Анте Павелића захтева да се заустави та пракса са српском децом, да се укину дечији логори, а до тада одобри преко *Кариџаса* достава хране, млека, одеће, лекова и питке воде и да јој се одобри обилазак логора и допусти да мале логораше изведе из логора и смести у Загреб у пристојније смештајне објекте, да се одобри загребачким породицама да могу усвојити ту децу и одгајати у човеку достојним, хуманим условима. Од Степинца није добила позитиван одговор. Он јој је одговорио да њени захтеви нису у његовој надлежности, да се обрати усташким властима и преко *Кариџаса* покуша прикупити помоћ и доставити је у дечије логоре. Она је била крајње упорна, скупила је храброст и обратила се усташким

властима у Загребу, саопштила им разлоге доласка. Разговори су били тешки, неизвесни, препуни слутњи, а сви њени хуманитарни планови и активности били су озбиљна претња за њен живот и животе њеног тима. Њен муж Јулије одвратио ју је од тих активности, али безуспешно. Оног дана када је добио личну карту, у којој је уместо имена и презимена писало додељени му број, био је избезумљен, тешко разочаран. Схватио је да је он у усташкој држави само број, да у случају смрти никада се неће сазнати гробно место. То је било потпуно брисање идентитета, његовог основног људског права, а немилице га је газио Хитлер и фашизам. Усташке власти Диани нису изашле у сусрет, малтене су је избацили из канцеларије и оштро упозорили да добро размисли о својим поступцима, јер би у противном могла имати несагледиве последице.

Није губила снагу, вољу и наду. Обратила се главној немачкој команди за НДХ у Загребу. Усташке власти је очигледно нису уплашиле и обесхрабриле. Користећи чињенице да је држављанка Аустрије и да је католикиња, представила се војној команди, упознала их о томе шта се дешава у тзв. НДХ, са дотадашњим активностима, одговору усташких власти и изнела своје захтеве. Будући да је немачка војна команда располагала сазнањима о успостављању усташких логора смрти и зверствима усташа у њима, на шта су се Немци наводно згражавали, Диани су одобрили да може преко *Каријаса* достављати помоћ у храни, лековима, одећи и другим потрепштинама. Такође су одобрили да она и њен тим могу обилазити логораше у дечијим логорима, изводити их из логора, преузети даљу бригу о њима, да их могу усвајати усвојитељске породице и да их могу сместити у објекте, у којима су обезбеђени иоле хумани услови достојни човеку.

Са својим малим, али храбрим, тимом Диана је 1942. у почетку организовала прикупљање помоћи и слање преко *Каријаса* у логоре. У првој тури 1942. преузела је 400 деце из логора

Стара Градишка. Прво је преузела болесну децу у тешком здравственом стању, која су, нажалост, готово сва преминула. Акција спашавања деце је настављена. Загребачке породице су усвајале и од сигурне смрти спасиле око 2.000 деце. Усвојена деца су осетила праву, искрену родитељску љубав у тим породицама.

Крајем 1942. Диана се тешко разболела од заразне болести, трбушног тифуса, изгубила косу и доста на телесној тежини. Воља за животом, снажна жеља и нагон да помогне унесрећеним, беспомоћним и обесправљеним малим невиним мученицима, утицали су да победи болест и настави са хуманитарним радом. Упорно је радила на устројавању картотеке за децу, коју су усвојиле усвојитељске породице. Владала је велика оскудица хартије и техничких средстава за формирање картотеке. Њен тим је довитљивошћу и муком обезбедио хартију, фотоматеријал и друга средства за израду картотеке умрле и усвојене деце, малих логораша. За малолетну децу, која нису знала податке о свом пореклу, датум рођења, додељени су бројеви и у картон је приложена фотографија детета. Посебну евиденцију је водила за преминулу децу, са фотографијом, узроком смрти и месту сахране. Нажалост, ОЗН-а⁸ је после рата насилно ушла у просторије, где је чувана картотека, на крајње груб начин јој отела картотеку, којој се потом изгубио сваки траг. Тада је Диана по трећи пут доживела нервни слом. Отимање картотеке је био још један од злочина, како би се заташкала усташка зверства и минимизирала Дианина самостална акција на спашавању малих логораша.

Оно што је Диана учинила у епицентру политичке и војне моћи усташке државе, спашавала српску децу, чини надчовечну

---

8 ОЗН-а – Одељење за заштиту народа, Безбедносна (контраобавештајна) служба Друге Југославије, која је деловала на почетку њеног постојања и непосредно након формалног оснивања Федеративне Народне Републике Југославије.

храброст, хуманост, јер јој је све време рата живот био у опасности. Усташе је нису смеле ликвидирати због тога што је аустријска држављанка и зато што је имала заштиту немачке команде.

Диана Будисављевић је већ скоро осамдесет година заборављена, у односу на неке добротворе, чија је улога у спашавању деце у Другом светском рату била далеко мања. На пример, за Оскара Шиндлера, немачког индустријалца, који је од сигурне смрти спасио 1.200 Јевреја, чуо је цео свет. И Ирена Сендлер, спаситељка 2.500 јеврејских малишана из варшавског гета, две године за редом била је номинована за Нобелову награду за мир. За Диану Будисављевић, која је из крвавих усташких логора избавила око 12.000 беспомоћне, углавном српске деце са Козаре, Баније, Кордуна, Западне Славоније, из хрватских и босанских села, не зна готово нико. О њој знају историчари, неки преживели логораша, њени малобројни потомци, понеки публициста или књижевници и кустоси музеја у бившим усташким логорима смрти. Да није њих, вероватно, би давно прашина заборава потпуно затрпала њено херојско дело, али и злочин против кога је устала. Сазнања о њеном делу, на основу многобројних материјалних доказа, једино валидних за историјска истраживања о њеној улози у спашавању малих логораша, углавном српске деце, дали су: историчар Милан Кољанин из београдског Института за савремену историју, Милан Булајић, тадашњи директор *Музеја жртвава јеноцида* у Београду, Светлана Велмар Јанковић, академик Српске академије наука и уметности, романом *Лајуна*, Драгоје Лукић, мали логораш у *Јасиребарском*, својим публикацијама *Раји и деца Козаре*, *Били су само деца*, *Покошена младост* и др. Настала као производ тридесетогодишњег истраживања и прављења спискова убијене и умрле деце у усташким логорима смрти, проф. Марина Ајдуковић са филозофског факултета, која у својим радовима Диану Будисављевић помиње као

утемељивачицу социјалног старања у Хрватској, историчар и теолог Јосип Колановић, као директор Хрватског државног архива, организовао објављивање 2003. *Дневника Диане Будисављевић*, посебно сведочанство о спашавању деце поткрепљено документима и фотографијама, списковима малих логораша, фотокопијама дела картотеке од 12.000 деце, коју је Диана уредно водила, да би малим логорашима после рата вратила идентитет и спојила их са биолошким породицама. После шест деценија од Другог светског рата, захваљујући њеној унуци Силвији Сабо, 2003., преведен је Дианин дневник са немачког на хрватски и штампан у 300 примерака. У Београду се чува примерак копије дневника.

Упркос свему томе, Дианин херојски чин широј јавности готово је непознат. За њу никад није чуо ни највећи број малих логораша, данас у трећој животној доби, који су преживели све страхоте и ужасе усташких логора смрти. У Загребу ни једна улица, трг, парк, дечији вртић, школа, социјална установа, манифестација, награда не носи њено име, није јој подигнута спомен обележје, нема је у школским уџбеницима историје у Хрватској, Босни и Херцеговини. О њој није написана ни једна књига, а тек по први пут крајем друге деценије двадесетог и првог века о њој је снимљен документарни филм ауторке њене презимењакиње Дане Будисављевић, на темељу пронађеног штампаног њеног дневника 2003. Исто тако, у Републици Српској, у Градишки, у парку *Слободе*, у сећање на њу подигнута је спомен чесма.

Кроз логор у Сиску је прошло између пет и осам хиљада деце, малих заточеника, а по евиденцији Ангуна Думбовића, умрло је најмање 1.152. Гробље на коме су сахрањени ти мали, недужни и невини мученици се назива *Парк Диане Будисављевић*.

Зашто је Диана крајње перфидно скрајнута, бачена у заборав, веома аргументовани одговор је дао историчар Милан Кољанин.

После рата, инсистирало се да је КПЈ све организовала, да је сшајала иза свећа, у њу се шему није уклајала независна акција Диане, која није била члан партије. Уз то она је била буржујка, Аустријанка, пријадала је зајребачкој друштвеној елити, сарађивала је са Немцима да би сашавала децу. Сумњив је био и њен муж: како је као Србин могао да преживи у Зајребу?

Неки извори у Хрватској пишу да је Јосип Броз Тито⁹ после рата имао тајни сусрет са Дианом Будисављевић, те да је на основу извештаја ОЗНЕ, ипак закључио да је она била немачки, окупаторски сарадник, шпијун и да јој се не треба дати место у историји. Из овог става према Диани, произилазили су ставови према осталим члановима њеног тима, који су спашавали децу из усташких логора смрти: о Драгици Хабазин, сестри у Црвеном крсту, Јану Коху, Татјани Маринић, Анти Думбовићу, Бланки Новаковић, да се не говори о једанаест погинулих чланова њеног тима, који су потпуно заборављени. Неким члановим Дианиног тима, на челу са Камилом Беслером, тада запосленом у Министарству социјалног старања у влади НДХ, илегалном члану КПЈ, после рата су приписане заслуге за спашавање малих логораша. Диани Будисављевић је најважније било да деца логораша, коју је избавила са својим тимом из логора, преживе, али и сачекају свој идентитет. Њене добре намере су биле да у ту сврху формира картотеку и после рата настави рад на спајању деце са биолошким породицама. Али шта се десило? Њено дело је после рата скрајнуто. Картотека јој је на груб начин одузета од нових власти, чак се било претпостављало да је уништена, а њени успеси су приписани другим. Њен стан је био озвучен и претресан, а она праћена. Није ваљала ни усташким, ни

---

9 Јованка Броз је у Риму 1953. контактирала Веру Велебит, супругу Владимира Велебита амбасадора СФРЈ у Италији у вези Диане Будисављевић. Према подацима Архива Хрватске, фотографије са пријема Диане и њеног мужа Илка 1969. и Тита и Јованке постији историјски доказ да се Тито сусрео са Дианом.

комунистичким властима. Тако је Диана у рату шиканирана од Артуковића, Макса Лубурића, Кватерника, Степинца, и усташких генерала, а после рата од комунистичких власти, а у први план су доспели Камило Бреслер и неки чланови Дианиног тима. Диана је била један од тихих хероја, све што је радила у рату, радила је из хуманитарних побуда и није тражила ништа за узврат. Када су јој одузели картотеку, потпуно је разоружали, тако да није могла после рата завршити своју мисију започету у другој половини јула 1942., те по трећи пут доживљава нервни слом. Диана је тада заћутала, чак ни својој породици није причала шта се све дешавало у НДХ у току рата и шта је радила. Неприхваћена од нових власти одлучила је да се са мужем врати у родни Инзбурк, у којем је рођена као Обескер, 15. јануара 1891. Остала је ћутљива. Знала је да каже: *Урадила сам шито сам моила и шито је шребало, и што је што*. Али је можда мислила да је могла да спасе још деце. Такође, знала је да каже: *Бесмртно је само оно шито урадимо за друге, а оно шито смо најравили за себе умире заједно са нама*.

Свој хуманитарни рад је почела у педесетој години живота. Преминула је веома тихо и без помпе 20. августа 1978.

Та хероина у Загребу није добила бисту. У родном Инсбруку један вртић носи њено име. Највероватније ће ускоро споменик добити у Београду, у који је продрло сазнање о њеној храбрости и улози у спашавању малих логораша из усташких логора смрти. Удружења логораша и потомака Јасеновац, док је на његовом челу била Смиља Тишма, поднело је захтев Управи града Београда да Диана Будисављевић у Београду добије своје спомен обележје – бисту. Акција и борба за спомен обележје још траје. Будући да градска Управа није дала одговор, Милинко Чекић, као председник Удружења, обнавља захтев 2014., а одлука за постављање је коначно донета 2019. Одмах се почело са прикупљањем документације за расписивање конкурса, на

основу којег ће бити одобрено идејно решење споменика, као и аутор, који ће извајати бисту. Место споменика је већ одређено и израђен је постамент између Бранковог моста и Бетон хале.

Њене мисли су у рату биле усасређене тим невиним, напаћеним малим заточеницима, зрачила је добротом, љубављу и са последњим атомима снаге, спашавала њихове животе од сигурне смрти, уливала им наду за лепше сутра, вољу у бољи, слободан живот. Изборила се за њихову слободу. Диана је доста пропатила у рату и после рата. Да би људи стекли заслужну славу суђено им је да пате. Диану је патња оплемењила, а људска и хумана добра која је чинила дигла су је у висину и вечност.

Несрећа за несрећом. Када невоље почну да се котрљају низ брдо тешко се могу зауставити. Четири године су прошле од када је Бригита сахранила помајку Даницу, потом поочима Штефана, а тамни облаци су се надвили на њеног вољеног мужа. У последње време почео је да побољева. Бригиту је то бацало у изузетно туробно стање, свашта је преживљавала, не наспавана, без апетита, малаксала. Његова болест ју је тешко погодила и онерасположила. Све време његовог боловања проводила је уз њега, бодрила га, разговарала са њим и служила га. Душан је, пре него што ће преминути, разговарао са њом, тако топло, тако нежно, да тај разговор никад неће заборавити.

-Бригита, волео сам те од првог нашег сусрета. Та љубав се никад није угасила, нити ће се угасити док сам жив. Знам да си ти имала своје снове, посебно си желела пуно деце, међутим, то нам се није остварило. По први пут сумњам да ћу добити битку са мојом болешћу. Опрости ми ако сам можда ненамерно лоше поступио према теби, повредио твоја осећања. Посвети се нашем сину Игору, унукама Ани и Мини, раду у свом Удружењу логораша, а ја ћу бити ваш анђеол чувар. Схвати, да неке ствари у животу не можеш победити. Као што видиш, судбина је непредвидива, зар не?

То је био најдирљивији тренутак њиховог заједничког живота. Туга на његовом лицу због болова додатно је Бригиту дотакла тако дубоко, да је остала без речи. У том тренутку га је волела бескрајно.

-Жао ми је - рекао је Душан.

Бригита се само нагнула према њему и пољубила га. Туга јој је

постала сенка, која ју је почела поново пратити у животу.

Бригити је најтужнији дан био 5. фебруар 2010., када је Душан преминуо. Тешко је преживела тај тренутак. Скупила је снагу и са Игором и Душановом децом из ранијих бракова организовала да га заједно испрате на последњи пут. Тугу је тешко могла да опише. Наставила је живот са својим болом и патњом. Чула се са својом пријатељицом Еном у Загребу.

-Драга моја Ена, дани самоће ми споро пролазе. Најтеже ми пада ноћ. Дању некако издржим, прошетам око језера на Ади Циганлији, одем до гробља, поразговарам са пријатељима, сином Игором и тако ми некако лакше пролази време. Увече седнем у дневни боравак, укључим телевизор, покушавам да прочитам неколико редака књиге, али брзо губим концентрацију. Осећам се као да сам усред узбурканог океана. Свог мужа замишљам као златно срце, које ми виси на ланчићу око врата, а које ми оркански ветар трга са ланчића и оно пада у океан. Када се тако у мислима нагињем преко бродске ограде и губим то златно срце, које тоне на дно океана, осећам пустош. Срце ће неповратно потонути на дно и колико год покушавам да га спасим никада га више нећу извадити са дна океана, јер сам изгубила заувек свог вољеног мужа. Будућност ће ми бити неизвесна, тешка, у њој више ништа неће бити сигурно. После дугих размишљања лежем у кревет, хладан без мог Душана, и дуго се борим са собом, док савладам тугу и на прескоке одспавам. И тако из дана у дан, из ноћи у ноћ. Седим кући и ископавам из ума сваку појединост, сваки тренутак времена, којег смо провели заједно. Питам себе опет и опет, шта нам се све дешавало у животу. Призивам оне најлепше тренутке нашег живота. Били смо много срећни и задовољни животом, сином Игором, али сада осећам огромну самоћу, празнину у души, све се његовим губитком битно променило. Не могу више, изусту Бригита и горко заплака.

-Драга моја пријатељице, исплачи се, биће ти лакше. Знам

колико ти је било стало до твог мужа - са друге стране жице огласи се Ена.

Када се мало смирила, Бригита дрхтавим гласом прозбори:

-Извини, али ово је јаче од мене. Сви моји снови су се распршили, нестали као звезде иза облака. Мој живот је постао усамљенички и лишен правих осећања, рече кроз плач, а потом је нехајно прекину телефонску везу.

Игор је, такође, много патио за оцем. Он је после очеве смрти био мајци Бригити велики ослонац и утеха у савладавању туге.

После неколико непроданих ноћи Бригита се обратила лекару.

-Докторе, после губитка мужа спавам на прескоке. Обично кроз прозор спаваће собе гледам како се голубије сива боја отима од ноћи да би сванула. Да ли бисте ми могли нешто преписати за смирење, лакши седатив?

Лекар ју је пажљиво саслушао, изјавио саучешће и дао следећи савет.

-Ја вам саветујем да отпутујете негде ван Београда. Изаберите место, где можете дуго да шетате. Обала је увек идеално место. Шетња по плажи више вреди него пет сати проведених на психијатријском кревету.

Бригита је размишљала где да отпутује, а онда се сетила завичаја, бање Мљечанице, обале где би могла шетати, слушати шуморење воде, ослушкивати природу, проналазити и брати прве весника пролећа, висибабу, јагорчевину, љубичице. У то време све у природи почиње да се буди после дугог зимског сна. Све се протеже, зева, мами пупољке, који ће олистати када угреје пролећно сунце.

Када је Душану дала седмодневни помен отпутовала је у завичај

на једномесечни боравак. Пресељењем из Загреба у Београд са собом је понела и прошлост. Колико год је покушавала да је у браку заборави, она ју је увек узнемиравала. Горком игром судбине остала је без вољеног мужа и била је осуђена да остатак живота проживи сама у свом стану. Тешкој прошлости сада се додала туга за мужем. Шетајући обалом Мљечанице, све јој се нагомилало. Није имала предосећај, нити неки наговештај светле будућности. Обузео ју је осећај самоће, туге, бола и патње. Настало је време када је изгледало да је све могуће и без граница. Питала се хоће ли јој се икада осмехнути срећа, хоће ли прежалити губитак мужа и шта јој се још могло лоше десити. Тешко јој је било наставити живот без вољеног човека, који је своје бреме носио са задивљујућим осећањем љубави и одговорности. Када би се сетила његовог лика, запљуснула би је поплава дивних успомена. Он јој је био светлост и радост живота. Снажно је осећала мраз осамљености, који јој је обузимао тело. Њене очи кестењасте боје испуниле су се тугом. Остала је удовица са успоменама, која ће убудуће говорити како је некад у браку лепо живела.

Са децом, родбином и пријатељима, одржала је помен Душану на годишњицу његове смрти. У тишини је лила сузе, а Игор ју је грлио и бодрио.

-Сине, морамо се храбро држати у тешким тренуцима.

-Да, драга моја мајко. Тако је то кад ти заувек оде љубав твог живота. Надајмо се да долазе бољи дани.

-Тако је сине, поносна сам на тебе и твог оца. Имали смо леп живот, много снова. Нажалост, твој вољени отац је изгубио своју последњу битку. Загрлили су се и у тишини остали тако извесно време.

-Мама, човек никада не зна шта носи дан, а шта ноћ.

-Зато, сине, треба живети и радовати се животу. Морамо бити

јаки.

Дани и месеци испуњени тугом су споро пролазили. После једногодишњег помена, Бригита је почела полако да се опоравља и постаје она стара. Иако јој се видела туга у очима, било је очигледно да се враћа себи. Активирала се у свом Удружењу логораша и потомака *Јасеновац*, одлазила на састанке, обављала разговоре, договарала активности, што ју је терало да одагна тугу и патњу. Баш у то време, тачније од 2008. до 2012. била је председница Удружења. Бригитин мото је био да се не може живети у прошлости, већ се мора мислити само на будућност.

Често се сећала свог последњег разговора са Душаном.

-Држала сам га за руку, он је тада рекао да ме је често посматрао а да тога нисам била свесна. Био је опчињен мојом лепотом, говорио је, испуњен дубоким осећањима, која су умела да се пробуде у њему без икаквог повода.

Зато што је толико волела свог мужа, Бригита је остала усамљена и тешко је подносила самоћу. Док је Душан био ту њихов стан је испуњавала његова харизма, његов смисао за хумор, његова животна енергија, није се тако лако предавао. Све то је добро памтила и изузетно је била поносна на њега.

Живот је река што тече, а њеним увирањем у понор, језеро, море или океан, завршавају сви животи. Тако је истекао живот великог хуманисте, народног хероја генерала Бошка Шиљеговића, заслужног за обезбеђивање финансија и подршку акцији *Арена њражи ваше најмилије*, као и спајање малих логораша са њиховим биолошком породицама

Такође, крајем прве деценије 21. века истекао је живот Маре Вејиновић, бивше директорке гимназије у Загребу. Марина ћерка се дружила са Бригитом, а о својој мајци је написала роман, у којем је своју мајку описала као строгу, али правичну према својим ученицима. Мајка је била нежна, срце јој је било препуно мајчинске љубави. Бригита и Марина ћерка су често водиле сетне разговоре о њеној строгоћи, ћачким договорштинама, заједничким обиласцима логора *Јасеновац*, *Сћара Градишка*, *Градина*, стратишта у Лици, Кордуну, Банији, Западној Славонији . . .

Велики ударац Бригита је доживела када је објављена тужна вест да је престало да куца племенито срце Драгоја Лукића, великог публицисте, истраживача и састављача спискова, уз документацију, страдале деце у усташким логорима смрти на просторима бивше НДХ. Драгојев тридесетогодишњи рад саткан у неколико публикација, постао је његово грандиозно дело, а са документима и списковима страдале деце потхранио је *Музеј жртва ѡноцида* у Београду. Ту су и делови дневника Диане Будисављевић и делови очуване картотеке о малим логорашима, које му је 1980. предала Дианина сестра, а они се са још 14 фондова набављених куповином и поклоном са доказима о страдању деце у усташким логорима смрти чувају у

овом Музеју.

Будући да су за време грађанског рата (1991 – 1995) биле прекинуте ПТТ везе са Хрватском, престали су контакти телефоном са Божидарком Фрајт. Бригита је сазнала да је Божидаркина ћерка Бојана Грегорић пошла мајчиним стопама и данас је славна хрватска глумица, као некад и њена мајка, што ју је у свим недаћама посебно обрадовало.

Временом су овоземаљски свет напустили бивши мали логораши, њени сарадници, изузетно активни у Удружењу логораша, Свето Василић, Душан Буква, као и писац, књижевни критичар, историчар, есејиста и фолклориста др Миливој Родић, који је доста учинио да се постхумно објаве неки од рукописа Драгоја Лукића.

Бригита је интензивирала своју активност у Удружењу логораша. Била је велики ослонац претходној председници Удружења Смиљи Тишми. Била је лишена одласка у Љубово, мужев завичај. Њен син Игор је ипак обишао очев завичај, крајем прве деценије 21. века. Када се вратио, мајци је испричао, како је видео и доживео ту, некада идиличну викендицу, кућу брвнару, поклон свог ујака, као и околиш.

-Мама, срце ми се стегнуло, када сам видео да је наша идилична викендица потпуно изгорела у *Олуји*, операцији Хрватске војске 1995. На месту где је била викендица израстао је честар, купина, а оно некад предивно двориште је сво у драчи и корову. Посекли су нам и шуму, стару преко 200 година, ону прелепу зелену оазу на личкој голети. Остала је пустош, која аветињски делује.

-Сине, нису нама посекли шуму него себи. Ако људи, ако држава не зна да цени на тој голети једну такву шуму, онда шта ти има да жалиш?

-Посечена су и она стабла на којима су била урезана имена и године рођења нас Кнежевића. И та успомена је уништена,

остала је само горчина на поступак локалних хрватских власти.

Бригита је, кад би јој време дозвољавало, обилазила свој завичај, све док се брат Баја није иселио.

Седамдесетих година прошлог века кнежопољска села на Козари почела су да одумиру. Завладао је талас напуштања села и селидбе у градове или одлазак на привремени рад на Запад. Омладина је махом напуштала села одлазећи трбухом за крухом. У селима је остајала старчад да сконча мукотрпан тежачки живот, јер се тешко одвајала од родног огњишта и своје муке. Тако су потомци деда Ђује, Ђурађа Бундала, Бригитине сестре удајом и брат Баја, напустили родно огњиште. И у тој кући више се није димило из оцака. Кућа и објекти окућнице су били препуштени зубу времена. Ето тако, не само да умиру људи, него и куће. Нажалост, то је судбина кнежопољских села. То је судбина и родног огњишта, не само Бригите Кнежевић, него и Божидарке Фрајт, Милоша Станића и других малих лоџораша. Многи су у Другом светском рату изгубили своје најмилије, а обновљена родна огњишта су углавном напуштена, тако да су остали, поред имена и вере и без родног огњишта. То је заиста неизмерна туга. Да ли је историја потомак историјске истине, или пак чини извесне уступке и даје људској руци и уму да је обликују и да тако немилосрдно и безосећајно мењају све из темеља.

У завичају је Бригита упознала и разговарала са бившим малим лоџорашима. У сећању јој је остао сусрет на народном збору у Милића Гају са бившим лоџорашем Илијом Ђукићем, настањеним у Новом Саду. Она му се представила као Бригита, да је из Кнешпоља, да је имала изузетно тешко ратно детињство. Илија Ђукић јој се представио, рекавши јој да је и он из Кнешпоља, да је играом судбине преживео, као мали лоџораш, у логору у Западној Славонији.

-А, у ком логору си био? - упита га Бригита.

Илија у том трену стисну усне, које му задрхташе, зашкрипи зубима, и заћута. Мноштво неповезаних мисли пролазило му је кроз главу, не дозвољавајући му да повеже реченицу или заокружи своју ратну причу.

-Добро је, Илија, потпуно те разумем. То су последице тешког-несносног живота и стресова у дечијем логору у рату - тешила га је Бригита и потапшала га по рамену.

Међутим, његове неповезане речи су допреле до Бригите као делови слагалице, коју је неко бацио у ваздух. Илијин рођак извади из џепа пљоснату боцу од росфраја са домаћом шљивовицом и понуди му. Илија отпи гутљај и мало се стресе, а онда му се поврати сећање и говор.

-У току битке на Козари са народним збегом сам спроведен у Церовљане, код Дубице, одатле у Јасеновац, а онда сам са мајком депортован у Западну Славонију, додељен сам једној хрватској породици, Бригита није запамтила с ким још и у које село је транспортован. Домаћин породице је био у домобранима, а његова супруга ортодоксна католкиња и србомрзац, била је сотона од жене - рече Илија и опет зашкрипа зубима.

-Није ми дозвољавала да уђем у кућу, одредила ми је да боравим и спавам у штали у јаслама за овце. Парче тврдог хлеба, најчешће курузе, кувано јаје, или грумен тврдог крављег сира би бацила испред мене на земљу као псу на синциру. У том тору међу овцама је био огроман ован рогоња, који ме је непрекидно гурао, док би се она смејала, уместо да ме одбрани. Кад легнем у јасле он ускочи у њих и грува ме по леђима, кичми. Од тога грувања су ми остале тешке последице, јер ме је касније непрестано болела кичма. Годинама лечим кичму, лечио сам се и на Војномедицинској академији у Београду. Лекари нису били сагласни за операцију кичме, прогнозирајући да бих лако могао

доспети у колица. Тако трпим и живим са тешким боловима кичме и неизбрисивим ратним ожиљцима. Размишљао сам после рата да потражим ту злу жену, да је задавим голим рукама. Међутим, само бих себи учинио лоше, робирао бих због једне зле жене. Преовладао је разум, одустао сам од наума, велим нека она и даље живи са злом, које је у њој, и којим је опседнута. Увек ме обузме овакво понашање и чудесне реакције тела, када ми изроне сећања на ту ружну ратну прошлост.

-Жао ми је, Илија, што сам иницирала причу, али човек некад мора причом да олакша своју душу. Ниси ти једини случај, који доживљава овакве тикове, кад му изроне сећања на те ружне догађаје. Виђала сам да некадашњи логораша доживљавају разне тикове, на лицу и телу, дрхте целим телом, а неке ухвати и падавица – епилептични напад, одговори му Бригита и још једанпут му се извини што је започела причу о животу у рату.

Бригита је изузетно добро сарађивала са председницом удружења Смиљом Тишмом, а од ње ће и преузети Удружење 2008. године, када ју је Скупштина Удружења логораша *Јасеновац* изабрала за председницу.

-Не знам како да ти се обратим, да ли правим именом Мика или са Бригита, прозбори Смиља Тишма за време једног дружења у ресторану, у згради, где је било смештено Удружење на Савском венцу.

-Свеједно ми је. Име Мика сам носила две године, а Бригита сам носила 40 година, када сам сазнала свој прави идентитет. То је био и разлог да се у личним документима водим под именом Бригита. Ја од 2008. знам ко сам. Ето, тако ћу завршити свој живот под другим именом. То је, нажалост, горка судбина нас бивших малих логораша.

-Сећам се, Бригита, каква је била сензација када је 1980. у *Арени* објављена вест да је пронађена 158. кћи козарачка, Мика

Бундало, коју је од сигурне смрти спасила добротворка Диана Будисављевић. Тада сам гледала и документарни филм о теби, аутора Марина Зурла и сниматеља Доминика Зена, а касније сам прочитала и роман посвећен теби *Иза зида*, такође од истог аутора. Роман је изузетно интересантног садржаја.

-Ја сам, чини ми се, у *Новостима* читала да си ти, Смиљо, такође, прошла пут на рубу смрти у рату, као мала логорашица.

-Нас Србе у Западној Славонији су усташе током рата систематски истребљивале. Ја не знам које године сам рођена, јер су у рату у мом родном селу Зринска, код Грубишиног Поља изгореле црквене књиге. У сећању ми је остало да је мој отац Илија брао трешње пред лето 1941., када су у село ушле усташе. Можда сам могла имати око осам година. Мајка ми је дала ципеле и кошуљу за оца, којег су крвници водили полуголог. Први комшија, усташа Иван Миљковић, отерао је мајку и мене од оца и других заробљених људи из села. То нам је био последњи пут да смо виделе мог тату.

Месец дана касније, нас децу и мајку су усташе одвеле у Бјеловар, па кад није било хране, вратили су нас у Зринску. Гладни смо провели зиму 1941. до 1942, а усташе су се вратиле у лето и поново нас одвели и сместили у логор *Бјеловар*. Из *Бјеловара* мајку и нас четворо деце су транспортовали у логор *Сџара Градишка*, па у *Јасеновац* а затим у *Сисак*. У *Сиску* сам мајку видела последњи пут. Пре него су је одвели пољубила нас је све четворо и рекла:

-Нека вас чува Света Петка.

-Из *Сиска* смо транспортовани у логор *Јасиребарско*. Из тог логора нас је извукао комшија Хрват, тужну исповест заврши Смиља.

- Тужна прича - закључи Бригита са дубоким уздахом. -Добро се сећам да сам поласком у гимназију долазила до

часописа, прелиставала их, читала репортаже, који су доносили фотографске доказе и сведочења о почињеним грозотама. Нарочито су ми у сећању остали костури, мршава деца у усташким логорима, изгубљеног погледа, деца иза ограда, деца која ходају подигнутих руку и оборене главе, стрељана и заклана деца, врата што зјапе на крематоријумима, у којима још стоји пепео и неизгореле кости. Те слике су ме увериле у злочиначко и дивљачко оргијање усташа над нама, малим логорашима. Касније сам сазнала да се у крвника, и у жртвава могло препознати да су људи били спали до најдубљег дна, а да су се други људи у истим околностима, као добротворка Диана Будисављевић и њен тим, били уздигли до врхунца човечности.

У току тог разговора Бригита је Смиљи открила детаљ из свог брачног живота.

- Морам ти, Смиљо, испричати нешто из мог живота. Ја сам са мојим мужем проживела живот пут љубави, тоpline и лепих тренутака са децом, са унуцима пуних 48 година. Са бившом супругом мог мужа, Мирјаном и њиховом ћерком Александром-Сањом, живели смо у истом стану на Врачару 17 година. Биле смо велике пријатељице. Она је имала свој живот, а ми свој. Међутим, наша деца су одрасла заједно у истом стану. Мој син Игор је њу звао Коко. У стану је био један јапански сунцобран и он је по том сунцобрану њу назвао Коко. Тако је она остала његова Коко. У стану имам пун албум слика њеног принца, мог сина Игора, које је она сликала. Мирјана и Сања су заједно израђивале уметничке слике у једној специфичној техници. Сања је била академски сликар са атељеом на Новом Београду. Нажалост, веома млада је преминула. Душан је из првог брака са Добрицом имао сина Александра. Сви су се лепо слагали и живели као сретна породица. На славу Кнежевића Св. Јована, 20. јануара, долазиле су обе бивше супруге и деца и то се наставило до последњег дана.

Мирјана се у току грађанског рата у Југославији, деведесетих година двадесетог века, бавила хуманитарним радом. Регистровала је хуманитарну организацију *Симонида*. Скупљала је добротворну помоћ и прилоге и слала их на ратом захваћене српске просторе. Она и ја смо у слози подизале нашу децу. Душанов син из првог брака је непрестано обилазио оца, док је боловао. Мирјана је умрла на Игоров рођендан. Ја јој сваке године дајем помен тог дана.

-Ово је веома необична и дирљива прича. Ти си Бригита, једну тако сложну породицу направила међу људима, који имају сличну судбину - рече Смиља.

-Да ти кажем, Смиљо, ту су се сви људи чудили и многи нису могли да разумеју, како смо функционисали, али наши пријатељи, који су долазили код нас и који су знали нашу ситуацију – разумели су.

Бригитин син Игор је у неким животним ситуацијама ишао стопама свога оца Душана, и он се женио три пута. Из првог брака са Светланом Гобељић има ћерку Ану, а из другог брака са Светланом Ђонових ћерку Мину. Сада је у трећем браку са Иваном Сотиров, у којем нема деце.

Бригита Кнежевић је, по избору за председницу Удружења логораша и потомака *Јасеновац*, око себе окупила чланове вредне, упорне и темељне у раду. Међу њима су били: Светислав Василић, Милинко Чекић, Светлана Јовановић, Рајко Милић, Душан Буква, Славко Милановић, Јелена Радојчић, Остоја Дрвеница, Васо Томаш, Илија Ђурић, Нада Недељков, Игор Газимбер, Драгољуб Ацковић, Драгиша Грујић, Душан Богић и др.

После формирања Удружења уочен је проблем да су потомци логораша недовољно заинтересовани за чланство и активности у њему. Стога је руководство инсистирало на омасовљавању и подмлађивању Удружења. С озиром да је светска јавност недовољно упозната са злочинома над народима Југославије, Удружење је у програм-план рада тежиште ставило на задатак да се упозна светска јавност са усташким злочинима над српским, јеврејским и ромским народом у тзв. Независној држави Хрватској. Чланови удружења су узели активно учешће у истраживању усташких злочина, на прибављању материјалних доказа, проналажењу и истраживању масовних гробница, проналажењу преживелих логораша, који живе под туђим именом и њихово спајање са биолошком породицом. Овај процес се веома споро и недовољно одвијао, с тим пре, што је одузета и скривена евиденција логораша, а многи нису имали родитеље и ближе сроднике. Удружење се посебно ангажовало на изради публикација, документарних филмова, писање књижевних дела различитог жанра на тему злочина над децом, подстицало надахнуте људе да пишу о злу, клеро-асимилацији, како се никада и нигде на свету не сме поновити.

Снажно се јавила идеја за спровођење акција да се, хуманитарки Диани Будисављевић и члановима њеног тима, у знак сећања на грандиозно дело спасавања деце из усташких логора смрти, подигну заслужна спомен обележја, и да добију заслужно место у историји антифашистичке борбе. Будући да су у БиХ, Хрватској и посебно у Републици Српској формирана Удружења, инициране су истоветне акције. У организовању бивших логораша *Јасеновца* и *Сјаре Градишке* кључну улогу су имале преживеле старије логорашнице, међу њима Штефица Сердар Саболић и Мара Вејновић, која је била Бригитина професорка у школи. Удружење је истрајавало за наставак акције да се сви бивши логораша и ближи сродници обештете. Веома је значајна била активност да делегације Удружења учествују на свим конгресима логораша, како у земљи, тако и на нивоу Европе и света и упознају исте са злочинима, који су се десили на тлу бивше Југославије. Сталан задатак је био прилагођавање Удружења новонасталим условима за реализацију програма активности, циљева, задатака.

Бригитина активност датира почетком осамдесетих година 20. века, а интензивно од 1978. После демократских промена у Србији она инсистира да се бивши немачки логор до краја 1942, а касније усташки логор до октобра 1944. *Сјаро Сајмишће*, преуреди у меморијални музеј холокауста. Удружења логораша и потомака *Јасеновац*, је наставило са активностима да хероина Диана Будисављевић коначно добије спомен бисту у Београду. Док је Милинко Чекић ове активности саопштавао медијима 7. марта 2021., Бригита је водила своју последњу битку са заразном болешћу -*сovid-19*. Као председница Удружења покренула је питања да се, не само Диани Будисављевић, већ и члановима њеног тима, који су учествовали у спасавању малих логораша, подигну спомен обележја.. Поред ставова о Диани историчара Милана Кољанина, академика Весне Јанковић, публицисте Драгоја Лукића, тадашњег директора

Музеја жртава геноцида у Београду Милана Булајића, на основу очигледних доказа у послератном времену, евидентно је да је у рату вођена самостална хуманитарна акција спасавања деце из усташких логора смрти од тима Диане Будисављевић. У свему томе није у потпуности расветљена улога надбискупа Алојзија Степинца, који је после рата осуђен на казну затвора за ратне злочине. Диана Будисављевић, у свом ратном дневнику вођеном од 23.10.1941. до 13. августа 1945. на немачком језику, јасно је написала о Степинцу, као човеку усташког режима, који није био спреман да одобри помоћ да се српска деца спасу од сигурне смрти. Утврђено је да је одобрио *Каријасу* да се у логору *Лоборџрад* јеврејској деци може достављати хуманитарна помоћ. Касније, после изласка Италије из тројног пакта са Хитлером 9. септембра 1943, Степинац даје сагласност да се мали логораша, српска деца могу изводити из усташких логора смрти и кроз клеро-асимилацију одгајати у самостанима. Просто речено, да им се да нови идентитет, промена имена и презимена, да се покрсте у католичку веру и под надзором редовница у самостанима васпитавају у строго хрватском духу, о чему је у рату писала усташка штампа, а то се све уклапало у усташку стратегију покатоличења једне трећине Срба у тзв. НДХ. Процењује се да је тако од сигурне смрти спасено око 2.000 малих српских логораша, који никада нису сазнали свој идентитет и спојили се са породицом.

Оно што би требало обрадовати многе преживеле некадашње мале логораше, које је из сигурне смрти из усташких логора спасила добротинитељка Диана Будисављевић, са својим малим тимом, је вест да је у Хрватском државном архиву пронађена њена картотека и комплетан дневник одузети од стране ОЗНЕ. На основу те картотеке и дневника, који су вођени веома педантно, коначно се могу одгонетнути сви релевантни подаци о сваком детету спасеном из усташких логора, са основним подацима усвојитеља и адресама живљења, датим именима, те подацима

за преминуле у затворима, лекарским и другим установама, или код усвојитеља и коначно местима где су сахрањена. Да ова картотека и Дианин дневник нису били одузети, вероватно из политичких разлога, тајно скривени и чувани преко 70 година, многи мали логораши би после Другог светског рата открили свој прави идентитет и спојили би се са њиховим биолошким породицама. Данас је веома мали број живе деце бивших логораша – мученика, а највећи број их никада није открио свој идентитет. Касно је сада сазнање за њихове потомке, чији су родитељи, као деца били асимиловани у Хрвате и као православци су покрштени у католичку веру. Поставља се питање: Зашто је комунистима Хрватске то било у интересу? Логично је да су хрватски комунисти оваквим поступком директно радили на покрштавању 1/3 Срба са територије бивше НДХ у католичку веру и децу асимилирали у Хрвате. Тешко се може претпоставити како ће се понашати када сазнају највећу тајну. Нажалост, данас нису живи ни главни актери овакве политике и поступака, од Тита, Бакарића, Крајачића, Гошњака. Није жива ни Диана Будисављевић, нити чланови њеног тима. Све је и даље под велом тајне. Касно пронађена Дианина картотека и њен дневник потврђују неизбрисив печат времена, у коме је живела и бавила се најхуманијим акцијама на спашавању деце са простора НДХ из усташких логора смрти, за шта јој се српски народ треба захвалити, дати јој одговарајуће место у историји.

Такође, одлуком главне немачке команде у Загребу, Диани Будисављевић и њеном тиму је било дозвољено да преко *Каријаса* могу достављати хуманитарну помоћ српској деци у усташким логорима, што је логички говорило о њиховој сарадњи са надбискупом Степинцем. У Другом светском рату Ватикан је имао важну улогу у усташтву. Подржао је усташку власт у НДХ. Када се крајем 1943. увидело да Хитлер губи стратешку иницијативу на Источном-руском и Афричком

фронту и Пацифику, Ватикан мења своју стратегију деловања и начина подршке усташком режиму. Тако је дуго после Другог светског рата прикривана истина. Академик проф. Др Милорад Екмечић¹⁰ је истражио, према сачуваном документу у Архиву Хрватске, да је високи партијски функционер КПЈ Андрија Хебранг 1943. примио у посету усташког генерала Вокића, који је планирао обарање усташког режима Анте Павелића и прелазак НДХ на страну савезника до краја 1943. Вокић је послао тајно гласнике у централни комитет Хрватске на слободну партизанску територију, иза чега је стајао и Лорковић, министар спољних послова у Влади НДХ. То је била идеја Ватикана, а њу је требало да спроведе надбискуп Алојзије Степинац 1943. Вокић је Андрији Хебрангу предлагао да се на територији НДХ формира нова влада, која би дозволила одлазак усташа на запад и формирање владе са комунистима. Председник владе би био Степинац, а у владу би ушао и представник Вокићеве групе и Андрија Хебранг.

У то време, као и деведесетих година двадесетог века, пред разбијање Југославије, на челу КП Хрватске био је Владимир Бакарић. Због ових веза и преговора са усташким предствницима Андрија Хебранг је од комунистичких власти осуђен на смрт и стрељан.

Овај документ је из Архива Хрватске узео Стјепан Месић и предао га Фрањи Туђману. Документ у суштини расветљава улогу надбискупа Степинца у Независној држави Хрватској, политичким превирањима и прагматичности неких снага, како би се заташкао монструозни усташки злочин у току Другог светског рата. *Дневник Диане Будисављевић* издат 2003. обелодањује да она није наишла на подршку надбискупа Степинца, и да је њој у рату био једини циљ да спаси што више српске деце из усташких логора од сигурне смрти. Такође, циљ

---

¹⁰ *Печай*, Милорад Екмечић, Нови Сад, 2018. стр. 202-203.

јој је био да по ослобођењу земље настави своју хуманитарну мисију на спајању преживеле деце са биолошким породицама и враћању њихових идентитета, што јој је онемогућено од комунистичких власти одузимањем картотеке. Њено грандиозно дело је тако скрајнуто, а успех приписан неким члановима њеног тима, илегалним члановима КПЈ.

Дианин дневник и сазнања до којих се дошло научним истраживањем још више су учврстили ставове чланова удружења, да се Диани Будисављевић и члановима њеног тима додели место у ђачким уџбеницима новије историје и да им се подигну спомен обележја. На остварењу тог циља изгарала је и Бригита Кнежевић.

Снажну подршку је посебно имала од Милинка Чекића. Он је био секретар, аутор докумената Удружења, која су се морала водити за све невладине, непрофитабилне организације и удружења. Такође је био и аутор докумената, захтева, молби упућених Управи Града Београда, другим организацијама, удружењима и мас-медијима.

Милинко Чекић је изузетно волео да после састанка Удружења поразговара са бившим малим логорашима. Тако се једном приликом упустио у дужи разговор са председницом Удружења Бригитом Кнежевић. Повод је била књига Душка Томића *Пушевима смрти козарачке дјеце*, коју му је после ишчитавања тог дана вратио Светислав Василић.

-Ко је власник ове књиге?, упита Бригита.

-Ја сам власник - одговори Милинко¹¹. -Био сам на промоцији књиге у Националном парку Козара у Приједору. Ова књига ми је, између осталог, била и полазна основа да нешто више сазнам о својој осмомесечној сестрици Здравки, која је преминула 1942.

---

11 У дијалогу и причи Милинка Чекића коришћен је његов текст *Да се не заборава*, објављен у монографији *Лојораши – сјоменица*, Београд, 2019.

као мала логорашица, у Јосиповцу – Загребу.

-Милинко, ми се дуго познајемо, али с тобом никад нисам разговарала о твом боравку у усташким логорима. Знам да си из Слабије, код Босанске Костајнице, која је била у саставу некадашњег среза, општине, Босански Нови, сада Нови Град.

-Веруј ми, Бригита, да се често у мислима враћам у 1942. годину, на голготу српског народа Поткозарја и моје породице. На напуштање породичне куће, коју су наши преци саградили за себе и своје потомке, и бег у окриље Козаре, планине која им је по ко зна који пут и у прошлости, пружала уточиште и спасавала голи живот. Добро ти је познато да је у збегу у Козари било преко 80.000 цивила.

Овог пута све је било другачије од очекиваног. Скоро два месеца смо били изложени свакодневном бомбардовању из артиљеријских оружја и авиона војске Независне Државе Хрватске (усташа и домобрана) и војске Немачког Рајха, којима се супротстављао вишеструко бројчано и слабије наоружан партизански одред, да би одбранио своје породице.

Једина заштита су нам била стабла јела, иза којих смо се склањали и импровизоване колибе покривене гранама лишћара. Нас децу су замотавали у покриваче и покривали грањем, да би нас донекле заштитили од распрскавајућих делова граната.

После сваког напада око нас су била разнета тела оних који нису могли да се заштите. Преживели су тражили своје погинуле, које често нису могли да препознају међу раскомаданим телима.

У затишју бомбардовања и битке, припадници Козарачког одреда, који је бранио народ у збегу, накратко су обишли породице са децом, да виде да ли су преживели. Понекад би нам доносили клип кукуруза, незреле шљиве и јабуке, од чега је требало да преживимо. Поново би одлазили на линију одбране, одакле се многи нису више вратили.

Након сламања отпора, који су слабо наоружани партизани, наши очеви, старија браћа, стричеви, младићи и девојке, чије су породице биле у збегу, пружали непријатељским јединицама, заробљени смо и потерани у логоре. Било је то уочи Петровдана, 11. јула 1942. године, а „чишћење“ Козаре је настављено по наредби незадовољног генерала Штала све до 31. јула 1942.

Тих дана од Козаре до Босанске Дубице и железничке станице Церовљани (око тридесет километара) кретале су се непрегледне колоне заробљених жена, деце и мушкараца, који су се придружили својим породицама.

Према немачким проценама, у Козари је погинауло и приликом претраживања терена убијено преко 10.000 цивила. Успут су убијани сви они који су се издвојили или заостајали у колонама. Током офанзиве на Козари је заробљено и отерано у логоре око 68.600 цивила, међу којима је било око 24.000 деце.

Млађу децу су носиле мајке, а ми „старији“ (четири-пет година) ишли смо пешице, боси. Подшивене приглавке, у којима смо пошли од куће, давно смо подерали. Ноге су нам биле раскрвављене, што од повреда идући козарачким врлетима, или од оштре камене калдрме и туцаника, идући од Козаре дуж дубичке цесте до железничке станице Церовљани.

-Мени су Церовљани остали у неком сећању, као у измаглици, због, како сам касније сазнала, убиства мога ђеда Ђује - убаца се Бригита.

-На железничкој станици Церовљани прво су издвојени одрасли, радно способни мушкарци, жене без деце и девојке и теретним вагонима транспортовани у првих неколико дана, у нама непознатом правцу. Затим је почео транспорт преосталих заробљеника, жена, деце и старијих мушкараца. Транспорт је обављен затвореним сточним вагонима, уз честа дуга стајања на споредним колосецима. Били смо без хране, воде. Чуо се само

плач деце и дозивање. До Јасеновца, који је удаљен од Церовљана једва двадесетак километара, путовали смо неколико дана. У вагонима су многи умирали од раније задобијених рана, глади жеђи и недостатка ваздуха – највише деца.

У Јасеновцу смо избачени из вагона и утерани у ограђени део логора, на отворен простор, који је већ био пун раније пристиглих логораша. Није се могло наћи место где да се седне или легне. Данима смо ту остали, на простору где није било ни корења траве да се поједе. Из логора су свакодневно негде одвођене веће групе логораша и тада је тај логор остајао полупразан. Наредних дана, довођењем нових логораша, поново би логор био напуњен. То се често понављало. Старији су сазнали да их одводе на губилиште у Градину.

Након месец и по дана, већу групу жена и деце, међу којима и моју мајку са нас троје деце, укрцали су у сточне вагоне и поново повезли у непознато. Путовали смо неколико дана, опет без хране и воде, уз честа стајања, где су вагоне пунили заробљеницима. Тако смо се нашли у Грубишином пољу, где су нас сместили у прихватни логор на сточној пијаци. Одатле су логораше распоређивали по домаћинствима околних села, као радну снагу, која је требало да обере кукурузе и винограде и прикупи храну за стоку.

Моју мајку са троје мале деце и неколико сличних породица није хтео нико да прими, те смо у том логору остали све док нас старешина локалне власти није принудно сместио код једне мађарске породице у Великој Дапчевици. Недавно сам сазнао да је то била породица Тот. Нисмо им били добродошли. Нису нас примили у кућу, већ у једну напуштену просторују, где је била пекара за хлеб. Мајка је за мене и сестру Драгану, стару три године, направила лежај са леве стране пећи, а она је, са најмлађом сестром Здравком, старом осам месеци, лежала на земљи, испред пећи. Толико је било простора.

Мајка је радила пољске послове и бринула о чувању и храњењу стоке. Када је музла краве, ако ту није била газдарица, попили бисмо мало млека. Јели смо остатке хране, преостале после оброка те породице. Пре нас морали смо да нахранимо и њиховог пса.

Једне вечери локална партизанска јединица је извршила напад на Грубишино поље. Пошто су покупили неопходан плен, жито, запрежне животиње и потребне намирнице, повукли су се у шуму, а ми смо остали на милост и немилост локалним усташама, који су, у знак одмазде, побили локално српско становништво, за које су сумњали да сарађују са партизанима. Тако је побијена и породица Вудраг, у чијем дворишту је у том тренутку моја мајка појила стоку на бунару. Били смо заједно са мајком и та слика убијених, међу којима је било и деце, и данас ми је у свежем сећању. Нас избеглице су поштедели, вероватно зато што смо ту били по налогу виших власти.

После рата током школовања сам читао о козарачкој епопеји. Нашао сам један проглас генерала Хајнриха Химлера од 25. маја 1942. који је гласио:

Мушкарце из осумњачених породица па чак иако се ради о читавим племенима треба без изузетка стрељати. Дјецу стрељаних бандита треба одузети њиховим мајкама и смјестити и њемачке провинције, како их не би одгајали у мржњи према Нијемцима. Мајке ћемо послати у концентрационе логоре.

-Нестрпљива сам шта се дешава са твојом породицом? -
упита Бригита.

-Кроз неколико дана усташе су поново дошле у село Велика Дапчевица и све српске породице, као и нас, који смо били распоређени по кућама, истерали су и уз пратњу дотерали на железничку станицу у Бастајима, а одатле сточним вагонима поново вратили у логор. Овог пута био је то логор у Сиску.

Зна се да је то био немачко-усташки логор, у коме су Немци одвајали радно способне логораше, углавном жене (јер мушкараца скоро да није ни било) и депортовали их на рад за потребе Немачког Рајха. Децу и радно неспособне препустили су усташким властима.

Мене и моје две млађе сестре (Драгану, стару 3 године и Здравку, стару осам месеци), као и сву другу децу, одузели су од мајки и сместили у посебне објекте – логоре за децу.

Услови, у којима су боравила деца, многима су познати, посебно нама преживелим логорашима. Били су то објекти за умирање, а не за опоравак деце. И деца су свакодневно умирала. Доказ томе је 2.000 деце, која су сахрањена поред сисачког гробља Викторовац. У Сиску је умрло свако треће дете из тог логора.

Одвајањем од мајки, у логорима нас је прво морила глад и жеђ, а затим све болести, које је медицинска наука до тада забележила, на свако дете по више болести. Деца нису лечена, шта више, у сећањима и изјавама преживелих, наводе се случајеви намерног „вакцинисања“ деце зараженим серумима.

На крају је неминовно долазила смрт, а онда више није бирала. Умирала су и млађа и старија деца.

-Милинко, колико си остао у логору у Сиску?

-Нисам знао шта се дешава. Једног дана појавиле су се неке жене и људи, који су нас почели скупљати. Оне који нису могли ходати су носили, остали су ишли за њима. Давали су нам нешто хране, воде. Умивали су нас. Поново смо се нашли у вагонима, овог пута са особљем, које је бринуло о нама. Били су то хуманитарци Диане Будисављевић.

Тада нисам знао да смо довезени у Загреб. Истоварили су нас из вагона поред којих је било пуно деце. Нека су лежала на земљи

као да спавају. Око неке је било окупљено по неколико жена и мушкараца. Неку децу су издвојену у групе некуд одводили.

Најмлађу сестру су још у Сиску некуд однели и од тада је више никад нисам видео. Стојим поред сестре Драгане и бринем да нас не раставе. Једва је ходала. На глави је имала велику рану, крв се слепила са косом, није било никаквог завоја. Не знам где је повређена, највероватније приликом избацивања деце из воза. Већа деца су некако силазила низ високе степенице сточних вагона. За мању би се обично у вагон попео један или двојица усташа и гурали би и избацивали децу. За час би се испред излаза из вагона направила гомила деце, једна преко других. У таквим приликама многа деца су повређена ударањем о железничке прагове, степеништа вагона или камене насипе пруге.

У Загребу су нас сместили у једну велику зграду, која је била пуна деце. Чак је и двориште зграде било пуно. Много година касније сам сазнао да је то била зграда, у којој је пре рата био *Дом за љухонијему дјецу*. Та установа и данас служи тој намени. Неколико посета тој установи освежило ми је сећање на боравак у тој згради.

-И ја сам прошла кроз *Завод за љухонијему дјецу* - рече Бригита.

-Пре неколико година ми, бивши мали логораша, који смо 1942. били у тој установи, у разговору са професорима те установе, рекли смо им да је 1942. године кроз тај Завод, према изјави тадашњег управитеља, професора Људевита Шафарића, прошло најмање 13.000 деце, од пет-шест до четрнаест година старости. Она мања дечица, од колевке до пет-шест година старости, упућивана су у *Јосићовац*, код лекарке Олге Бошњаковић. Она је могла много тога сведочити али, нажалост, умрла је. Наши саговорници, професори у том Заводу, нису

ништа знали о томе шта се 1942. дешавало у том Заводу...

-Колико сам схватила ти ниси усвојен у неку од загребачких усвојитељских породица?

-Нисам био усвојен. Не сећам се када и како сам отишао из *Завода за њухонијему дјецу*. Знам само да сам се једног дана нашао са сестром и много друге деце обрео у Гудовцу. Били смо опет у једној великој згради – касарни или школи, са прозорима, који су били ниско постављени, тако да сам кроз њих могао да гледам.

Почели су да долазе неки људи и жене и одводили су децу. На крају нас је остало врло мало. Објашњење за то сам много година касније пронашао у транспортној листи, којом смо из Грубишиног поља дошли у Сисак заједно са славонском децом. Тријажом у *Заводу за њухонијеме* сва та деца са те листе су враћена у Гудовац, јер се претпостављало да су сва из славонских крајева. Превидело се да је међу том децом један део козарачке деце, која су из славонских села дотерана у Сисак, а одатле у Загреб. Разумљиво да су у Гудовцу родитељи тражили и одводили кући своју децу, тако да смо остали само ми, козарачка деца, коју није имао ко да преузме. Када су то увидели пребацили су нас у Бјеловар и сместили у једно прихватилиште - могуће да је то била и нека болница. Ја сам био у приземљу, у једној просторији са још једанаест дечака. Знао сам да ми је ту и сестра, на спрату, у једној соби са неколико кревета, у којима су лежале неке жене. Кад год сам отишао да је видим, само је спавала. Рана на глави јој није била у завојима. Мени је изгледало страшно. Моја сестра Драгана је убрзо затим преминула.

Бригита, даћу ти ову књигу на читање. У њој има много интересантних података. Посебну пажњу ми скреће текст о Гробљанској парцели 142. на гробљу Мирогој: *Овдје је сахрањено неколико сјојина дјецe са Козаре*. У монографији Мирогојског

гробља стоји да је ту сахрањено између три и четири стотине дјеце Козаре и Поткозарја. Довожена су ту и сахрањивана деца, која су преминула на железничким колодворима, у кухној болници, дечијој клиници, прихватилишту *Јосийовац*, дворани *Свејтој Јеронима...*

По први пут, 17. јануара 1986. године, тадашњи директор градских гробаља у Загребу саопштава аутору књиге Душку Томићу, да у архиви гробља постоји сачувана грађа о деци сахрањеној у парцели 142, за коју се до тада нико није интересовао.

Прва мисао која ми је пала на памет била је, кога ћу од ове деце, која су ишла у колони смрти и путевима од *Сјаре Градишке*, *Јасеновца*, *Сиска*, *Млаке* и *Јасјебарској*, до Загреба, наћи у картонима мртвих и „разгледницама“ смрти у гробници 142.

Колико је деце те 1942. године, у организацији Диане Будисављевић, из више логора стигло у Загреб и прошло кроз установу *Завода за лухонијему дјецу*. Били смо у прилици да чујемо различите податке, од 7 до 12 хиљада. Доктор Људевит Шафарић, управник Завода 1942. у својој изјави Душку Томићу, потврдио је да је водио дневник (који је уништио?) и да је његова процена да је кроз Завод прошло најмање 13 хиљада деце, од колевке до 14 година старости. Сва мања деца су упућивана у *Јосийовац*. Здрављу и одраслију децу преузимали су Немци и одводили их са собом. Остала јача и способнија деца су *колонизована*, многу децу су усвојиле породице из Загреба. Једну од тих девојчица је и он сам усвојио и дао јој име Инга. Тврди да је Инги, када је одрасла, саопштио њену судбину, али није био спреман да води разговор са њом.

Тврди да није имао увид у смртност те деце, која, како каже, није била занемарљива. Потврђује да су деца сахрањивана и на другим местима, сем на Мирогоју. Он помиње јеврејско

гробље, а директор Загребачких гробаља помиње Раков Поток и Доторшћину. Нико до данас није обишао та гробља нити је покушао наћи забелешке о томе.

Душко Томић тврди да је евиденција сахрањене деце у Мирогоју вођена уредно, са подацима где је свако дете било смештено, од које болести и када је преминуло, када и где је сахрањено. На „разгледницама“ стоји печат *Хрватске Православне Парохије*, што значи да су умрла деца евидентирана и у тој новооснованој Хрватској православној цркви. Непобитно је утврдио да је, на основу „спискова мртвих“, на загребачком гробљу Мирогоју *међу славонском, банијском, личком и кордунашком децом, њокојано и 862 козарачке деце – сви на 142. њаџели*. Међу њима је покопана и Драгица Кончар, народни херој. Понављам: *њокојано је 862 козарачке деце* – на основу чега разумем да овде нису урачуната и покопана славонска, банијска, личка и кордунашка деца – да ли је тако?

У другом делу књиге Томић даје преглед места деце са Козаре (862) умрле у Загребу 1942. године.

Студиозном анализом докумената о бившим малим лоџорашима и мојој ужој и широј породици, након 74 године, дошао сам до сазнања када су умрли или убијени и где су им гробна места. За сестру Здравку сам дошао до података да је умрла 23.10.1942. Пуне 74 године сам живео у нади да је сестра Здравка усвојена, да је преживела рат. Моје наде су потонуле, када сам 17.5.2013. из Државног архива Хрватске добио копије картона за Здравку. У попису, који даје Душко Томић, констатује се да је у дечијем прихватилишту *Јосиџовац* умрло 353 деце. У копији списка покојника, који је рађен у овом прихватилишту, располажем са једном страницом, где су уписана преминула деца, од редног броја 1.046 до 1.053. Последње је уписано женско дете 1.472-217 Ц, старо 7-8 месеци, преминуло 23.19.1942. у 21 час, сахрањено 25.10.1942. у 17 часова. Страница списка умрлих,

коју имам није последња, те како онда разумети податак о томе да је у *Јосијовцу* умрло 353 деце, а на страници у списку, који није коначан, уписано је 1.053 деце. На тој страници је уписано осморо деце, и сва су умрла 23.10.1942. године. Последња је уписана моја сестра Здравка.

Све претходно изнето подстакло ме је да се после 74 године почнем конкретније бавити судбином моје породице, сестара, оца, стричева и других несталих из четири куће мојих Чекића, који потичу од једног претка. Од укупно 54 чланова настрадало је 27, од којих дванаесторо деце. У Музеју жртава геноцида у Београду сам наишао на предусретљивост и омогућено ми је да прегледам архивску грађу, коју су они имали, а која се односи на настрадале. Свих седамдесет и више година живео сам у уверењу да је моја сестра Здравка, која је 1942. имала само осам месеци и која је из логора Сисак доведена у Загреб, преживела и да је у Загребу, или околним местима дата на усвајање некој породици, што је био чест случај, нарочито са мањом децом. Пронашао сам и транспортну листу деце, која су из Грубишиног Поља допремљена у Сисак, а из Сиска у Загреб, личне картоне и још неке спискове, на којима су били уписани неки од мојих сродника.

-Ех, мој Милинко, твоја прича је изузетно болна и тужна. Ако изгубиш некога, кога си много волео, жеља те кида у грудима да га још једном додирнеш. Са таквим болом је лакше живети, него са оном празнином пре. Имати чега да се сећаш, макар и болело, већа је радост од мирне, а празне душе.

После сваког разговора о страдањима у рату, Милинко би за собом повукао многе слике из тешког живота у усташким логорима смрти. Оне су се ређале без реда, кратко би севнуле, па нестале, иза себе остављајући тугу и бол. Пред навалом тих слика обично би волео да у самоћи седи замишљен и са одлуталим мислима.

Када се вратио са састанка Удружења логораша *Јасеновац* у свом стану није затекао укућане. Изашли су у шетњу. Опрао је руке, из фрижидера сипао чашу ђуса, сео на тресед и уз сок се мало опустио. Седећи тако одједном се пренуо и почео да размишља како је време свему господар, у њему се све заборављено лечи и зацељује. А онда се у себи запитао, како то да га болни ожиљци и застрашујуће слике из логора смрти стално прате кроз живот. Целог свог живота је покушавао да се што више удаљи од те тамне прошлости, али што се више удаљавао, све јој се више враћао, као и остали мали логораша

Све приче о ратном страдању малих логораша, о тешком усташком злочину, о тим мучним страдањима невинне деце, говоре да се живот и судбине немоћних и невиних малих страдалника стално врте у круг и враћају као вечни ехо.

Бригита је често, не само на састанцима Удружења, него и у разговорима са пријатељима и у медијима, понављала мисао Диане Будисављевић: *Бесмртно је само оно што урадимо за друге*, и то јој је био мото да се у дело спроведу сви програмски задаци. Био је то само мали дуг према свој Дианиној деци, малим логорашима, која су исчупана из топлот породичног гнезда, махом отета од мајки и бачена у канџе зликоваца у усташким логорима смрти. У њима су на најмонструозније начине разбољевана, изгладњавана и мучена са више од 57 метода злостављања. Бригита је истицала да већина чланова Удружења дугује живот управо Диани Будисављевић. Многи ни до дана данашњег не знају да их је она спасила од сигурне смрти. Многи од чланова немају ни сећање на усташке логоре, већ само носе ожиљке, ране непроболне и опомењујуће, које у сваком трену могу да прокрваре. Заиста су велике људске невоље што понекад прохује животи неколико генерација, док се не открију несебична добра, којима су неки људи успели да обележе своје трајање на земљи, али су остали заборављени са намерно одабраном ћутњом о свом делу. Зато и постоји историја, као наука, која протоком времена исправља неправде.

Када се Бригита сусретне са својим сарадником у Удружењу, Славком Милановићем, пореклом из истог завичаја, увек јој изроне сећања како јој је он, међу првима, честитао спајање са биолошком породицом и утврђивање свог идентитета. На првом сусрету су разговарали као добре старе комшије и још више се спријатељили. Тема за разговор су имали на претек. Знали су да, после састанка у просторијама Удружења, оду у клуб у близини Цветкове пијаце, у коме је Славко водио кафе-

бифе, а у њему се, поред пића, кафе, освежења, могао појести и добар роштиљ. Било је то баш лепо место да се бивши мали логораша добро испричају, евоцирају успомене из завичаја, пренесу једни другима поздраве родбине и пријатеља. Бригита и Славко су били поносни што су из истог села, из вазда бунтовног Кнешпоља, у којем је 1875., када је пукла Невесињска пушка против Османлија, букнуо и устанак у Босанској Крајини и на Козари, под вођством Петра Поповића Пеције. Били су срећни и поносни на легенду Кнешпоља Мару хајдучицу, по којој је завичај опеван у давној прошлости, а и у Другом светском рату. Ту је рођена поема *Сјојанка мајка кнежойолка*, чувеног Скендера Куленовића и први пут рецитована на Пележу, крајем септембра 1942. на дан формрања Пете козарачке бригаде.

Славко је из Београда, у којем је живео и радио, често одлазио у завичај, добро је познавао Бригитине најмилије, мајку Милицу, брата Бају, и сестре Раду, Нену и Госпаву.

Од Милинка Чекића је 2016. наследио дужност председника Уружења логораша и потомака *Јасеновац*, и наставио где је он стао.

Славкова прича о страдању почиње од битке на Козари 1942. скривањем од усташа и домобрана у земуницама на пространствима Козаре. Углавном се скривао са мајком Милицом, ујном Зорком и мајчином рођеном сестром – тетком Персом. Усташе су их, по проналажењу у шуми, спровеле у Церовљане надомак Дубице. Тамо су усташе сваког јутра одвајале и отимале децу од мајки. Сећа се Славко, како су усташки стражари, који су чували у жичаној огради заробљени збег са Козаре, дозвољавали женама Хрватицама да долазе надомак логора и тргују српским заточеницима. Његова тетка Перса је за пола хлеба трампила везен прекривач за кревет, који је понела у збег. Они који су имали шта да мењају преживели су.

Из логора *Церовљани* мајка Милица са Славком и његовом млађом сестром су одведени у логор *Јасеновац* или *Брочице*. У једном од тих логора му је преминула сестрица, али се не сећа у којем. На крају, са мајком је одведен у логор *Новску* и ту су распоређени у хрватску породицу, чија су двојица синова били у домобранима. Мајка је са осталим логорашицама радила у пољима све тешке пољопривредне послове, од купљења сена, жетве, вршидбе, бербе кукуруза, јесење сетве, до сече дрва за зиму. Имали су среће што их усташе нису поубијали у одмазди, после претрпљених губитака у борбама против западно-славонских партизанских јединица. Када су коначно партизани дошли наомак Новске, логораша су дочекали слободу и вратили се на спаљена огњишта козарачких села. Наставили су тежак живот, гладни, без крова над главом. Живели су у страху због честих упада усташа у села, рација, одвођење народа у логоре, паљења онога што претходно нису попалили. Из кнежопољских села су опет масовно бежали и 1944. године.

Славко је са својим сарадницима наставио акцију да коначно заблиста биста Диане Будисављевић, на већ постављеном постаменту. Борио се да у дело спроводе програмске циљеве и задатке Удружења, које има око 300 чланова. Сваки од њих има своју животну причу, обично са ожиљцима из затвора у дечијим логорима, које су прошли. Славко је посебно осетио велику тугу, када је сазнао да је престало да куца срце његове Кнежопољке Мике Бундало, чију причу је добро запамтио. То је незаборавна сага о драматичном логорашком животу, упорности, снази, љубави и патњама жене пореклом са Козаре, коју је дететом из злогласног логора *Јасеновац* спасила хероина Диана Будисављевић.

ЕПИЛОГ

Скрхана мукотрпним, загонетним и доста драматичним животом, притиснута годинама дубоке старости, Бригита је уз поподневну кафу на тераси свог стана премотавала живот. Човеку прошлост увек негде изнова искрсне. Прохујало је то лепо незаборавно младалачко доба. Иако свако време има своје бреме, човек је увек склон, како би сачувао наду, да гаји успомене на неко добро време и онда то назива златним временом у свом животу. Јер ако је тада било могуће, могло би се догодити опет. Бригита је златним временом сматрала време када се запослила, удала, родила сина и брачни живот провела у љубави и срећи.

Док је гледала напоље у снежни прекривач, којег је послало небо, помислила је колико је удаљен њен завичај. Осећала се ушушкано, као у чаури неког снежног гнезда далеко од стварности.

Уз гутљаје кафе почела је мислима да лута. Случајне и невезане, мисли су јој летеле као опало јесење лишће на ветру. Покушавала је да призове своје родитеље, брата, сестре, своје родно место, али није успевала. У тишини као да је чула глас свога деда Ђурађа-Ђује:

-Деца су гладна, дајте нешто да их нахраним!

Тргла се из мисли на тај глас, окренула око себе и схватила да је то само илузија. Наставила је да замишљено зури у снег. Из дневног боравка као да се чуо глас мајке Милице.

-Не отимајте ми дете!

Опет илузија. Све што се догодило стално јој се понављало – привиђало.

Не само док је седела у самоћи и премотава мисли, него и за време сетних разговора са драгим јој пријатељима, из прошлих тешких и дивних тренутака живота често су извирала сећања. Исто тако, по ко зна који пут, Бригита је сањала проживљени живот. Када би почела да пребира по прошлости, ројила су јој се и нека сећања за која је била уверена да их је одавно потиснула у заборав.

За Бригиту није постојао пропуштени живот, јер је сваки дан живота непоновљив. Све оно што је учинила, добро или лоше, није се могло исправити. Увек је говорила да треба у свему уживати, у ономе што се човеку пружа задовољство док траје, како рече дански филозоф Серен Крејкегор: *Животи се може разумети само уназад, али мора се живети унапред.*

Будући да је у току Козарачке епопеје патила и искусила зла, у себе је примила делиће нада и жеља малих мученика, тих напаћених невиних душа у усташким логорима смрти, и данас је живела њиховим животима. Само логораш може сањати слободу. Заточеници су жељни правде и слободе. Зато су они храбри, поштени, слављени, јер су то људи препуни наде.

Бригита је тако размишљала о свачему и нечему, и наједном зачула глас:

-Љубави, где си?

Тек тако три речи су улетеле у њен простор. Глас јој је био добро познат. То јој се обраћао муж. Наједном се осећала као пред олују, као да ваздух око ње почиње да титра и тамни. Бригита више није управљала са собом. Летела је на нечему и кроз нешто што је личило на процеп, који се сужава. На тренутак се запитала, да ли је то то, да ли је куцнуо час, да ли умире, део ње се мења, руга се с оном причом о тунелу и светлости. Јер није било тако, није чак ни личило на то. Бригита се није насмејала, једино се напрегнула да поново чује мужевљев умилни глас. И

чула га је. Пожелела је да заплаче и гласно викне, где си до сада љубави моја, како си могао тако да ме оставиш? Суза више није имала, очи су пресушиле. Када би је овако нешто узнемирило враћао јој се онај стари страх, кога је накупила као мала, немоћна логорашица, губила би глас. Бригита се окрену у правцу одакле је чула мужевљев глас али га није видела. Сада је већ почела да паничи, није знала како да се понаша у насталом стању духа. Осећала је да јој срце куца, чула је да дише, и помислила: добро је, ово је само тренутак слабости.

Бригитин живот је био на заласку и можда је дошло време да се сведу рачуни, да се сагледа живот уназад и извуку неке поуке за будући нараштај. Она је испунила тај животни циљ, проучила своју прошлост, коју је историја уништила, вратила је свој живот и јавно испричала, како би будући савременици нешто научили.

Дужност сваког одговорног човека, тако је и Бригитина дужност била да учини остатак живота што подношљивијим. У годинама свестраних активности у Удружењу логораша, често је говорила да човек, док је жив, треба да чини дела, која ово поколење можда неће запамтити, али које следеће сигурно неће забравити. Њој је време опљачкало најлепше илузије, отело их прерано. Желела је само своју илузију. Сада је евоцирала успомене, старе туге, које се таложе слој по слој, као муљ у бари. Време уме да отупи оштрицу стварности, толико да преостане тек нејасна слика што јој се дешава. Након дугог трагања она је коначно схватила да припада самој себи. У животу су је пратили срећа и бол, који су увек ишли заједно и унапред није могла знати када ће превагнути једно или друго.

Године се највише виде кад вам није добро. Бригита је тако по ко зна који пут закључила да је женска судбина да пати у тишини. Учини јој се да је живот постао мала сенка, која мили преко траве и нестаје са заласком сунца. Одједном се прену и

дубоко уздахну, а из грла јој излетеше речи:

-Наши ратови се никад не завршавају.

На моменте се плашила своје прошлости, иако свесна да је прошлост осетљива. Са њом се мора пажљиво поступати, као са ужареним угљевљем. Прошлост увек нађе начин да нас прогони. Тако јој и тог дана пред очи излазиле слике из времена одрастања и то у соби, у којој је спавала и учила. Гледала је сенке како шарају по зиду собе њеног детињства и питала се како је све ово могло да се дешава, да изгуби оца, стричеве, деду, да постане мали логораш, да остане ратно сироче, да изгуби лични идентитет.

Бригита и остатак њене преживеле генерације невиних мученика, малих логораша, имали су своју прошлост и историју губитака и чежњи, лепезу мртвих, која им је повремено прекидала свакодневницу. Тако је и Бригиту ужасна прошлост прогањала. Осећала је да њен живот не стоји, већ да тихо иде даље док она и преживели мали логораша живе у својим вртлозима живота. Њој је једноставно дошао тренутак, када више није могла да схвати шта јој се дешава, због свега што ју је задесило у животу. То није значило да је пристала на своју судбину. Засигурно је схватила ону најважнију истину да трагедије лебде изнад ње и засењују све. Сви ми живимо у страху од њих. Покушавамо да их држимо што даље од себе. Али као и смрт, страх је стално присутан. Страхом је проткано све што радимо. Бригита је свој живот потрошила да изгради тврђаву против упорног и убитачног напада трагедије. Али трагедија и даље побеђује, јер је тако обична, бесциљна и неизбрисива. Када нас погоди склони смо да тражимо разлог, објашњење, поруку са неба. Њен живот од детињства, по свој природи, био је сурово неправедан. Она никада није преболела брутално убиство својих најмилијих, оца, деда Ђурађа, стричева и природну смрт мајке Милице, усвојитеља Данице и Штефана, те сестре и мужа,

немогућности да сазна где су јој сахрањени деда Ђујо, отац и двојица стричева, да положи цвеће на хумке и пусти коју сузу. После свих ових трагедија знала је да мора наставити да живи, да се мора помирити са свим тим проклетим стварима, које јој је живот бацио на пут. Пронашла је свој пут кроз све тешке кризе, а сада је водила последњу животну битку са вирусом covid-19, који је те године харао светом. Када умре цела њена прошлост нестаће заједно са њом. То је највероватнија ствар о старењу: откриће патње. Бригига ће то однети са собом у гроб оног дана кад нестане и нико неће знати праву причу њеног живота, осим ако је не буде некеме испричала, или је записала.

Сину Игору се пожалила да осећа као да има симптоме вируса covid-19. Рекла му је да дише као њено цвеће на тераси. Пожалила му се да јој све чешће долазе неки морбидни снови из логора, да све чешће сања деда Ђурађа. Такође се жалила да из дана у дан осећа неки страх, да се у њу увукла туга и бол, да су јој ноћи дуге и да јој сан тешко долази, а у јутро се будила са болом душе, који обично нестане кад заспи.

Бол брише сваку мисао. Бол се уселио у Бригиту, као нека страна дивља душа, са којом тело не може да се помири. Добро је, помисли она, јер ме бол подсећа да сам жива, страх је бол што потиче из очекивања зла. Њен муж је са собом у гроб однео своје боли да га греју у тами.

Често је пре сна из ноћи у ноћ размишљала, како је њен живот од раног детињства био повезан са патњом. Неке патње се могу излечити, знала је. Многима, као старости, тешкој болести, смрти, нико није умакао. То су закони људског постојања. Правила која подједнако важе за свакога на овом свету и у свако време. Не постоји сила, која би некога ослободила људског бола и патње и спасила га од њих.

То је Бригита добро знала, јер је управо живела са болом и

тугом. Упркос свему била је свесна да је живот поклон, који треба ценити и радовати му се. Њен живот из дана у дан је постајао загонетнији. Патња и срећа су нераскидиво повезане. Сваки покушај да се раздвоје, осуђен је унапред на пропаст.

Такође, била је опхрвана мислима о надолazeћом смрћу. Смрт припада животу, као и рођење. Нико јој није умакао и заиста је бесмислено бранити се од ње. Што раније човек то схвати, уместо да се плаши, то је за њега боље. Та логика је разумљива, али свако живо људско биће мање или више страхује од смрти и да је неће победити, помало прелази у још већи страх, па чак и у панику. Смрт има у себи и нешто животињско. Бригита опет зарони у сећање из времена боравка у свом и мужевљевом завичају, најмилији их дочекују са прасећим, јагњећим или јарећим печењем на ражњу. Никад није заборавила плач, дерњаву, мекетање јарета пред клање, његове плачне исколачене очи, отимање и грчење. Можда је страх од смрти нагон да се преживи. Тај страх је урођен код живих бића. Међутим, људско биће мора страх пребродити и растати се са животом у миру. То човек види обично као непомирљиву противречност.

Пред сан, после премотавања мисли, Бригита је закључила да неке ствари у животу не може победити.

Тихо је дошла на овај свет и тихо је отишла из њега 10. марта 2021. године. Изгубила је последњу битку у времену, када је епидемија covid-19 владала у свету, Србији и Београду.

Бригита је нашла свој мир, отишла је у незаборав, а међу својим најмилијима, пријатељима и члановима Удружења остало је упражњено њено место. Они који су нас напустили биће живи докле их се буду сећали будући нараштаји. Сахрањена је у Београду. Оставила је у жалости сина Игора, унуке Ану и Мину, своје најмилије у завичају и бројне пријатеље.

Писца увек прати морална људска обавеза да, кад пише о прошлости, реконструише догађаје кроз веродостојне приче и увек их стави у историјски контекст. То аутору овог рукописа није причињавало никакав проблем, јер се на Бригитиној и његовој легендарној Козари одвијала невиђена драма народа Козаре, еп достојан Хомера, као и то да је лично познавао већину ликова, који се помињу у рукопису. Такође, главна јунакиња овог романа, Бригита Кнежевић, је за живота својим пријатељима и новинарима испричала животну причу. Аутору је добро познато да прошлост није оно што се заиста десило, него оно како човек одлучи да то памти, односно како то доживи. Ратом покошено детињство Бригитине генерације, њен загонетан, мукотрпан и драматичан живот, родио је ову причу.

БЕЛЕШКА АУТОРА

Као потомак логорашице овај рукопис посвећујем свим логорашима и њиховим потомцима да стално упознавају домаћу и светску јавност да се овакав злочин у будућности не понови, нигде и никад.

Рукопис је, такође, посвета и дуг према породици моје мајке Данице. У логору Јасеновац јој је затрт мушки део њене породице: отац Никола Бундало, браћа Драган, Љубомир и Драгомир. Њена мајка Миљка, сестра Роса и она су прошле кроз логоре *Церовљане*, *Јасеновац* и *Велику Барну* у Западној Славонији. Сестра и она су из *Велике Барне* побегле у славонске партизане, а на похарану Козару су се вратиле почетком 1943. и као прве партизанке ушле у састав Куљанске чете Пете козарачке бригаде. Њена мајка Миљка се вратила на Козару, село Горње Водичево код Босанског Новог, на спаљено-разорено огњиште, када су *Велику Барну* ослободили западнославонски партизани, крајем прве половине 1943.

Рукопис би требао да подстакне потомке бивших логораша да не дозволе квази историчарима да прекрајају историјску истину о броју страдалих и холокаусту у логору *Јасеновац*, карактеру логора, што се у послератном времену дешава у хрватској историографији.

Рукопис је, такође, апел Удружењима логораша и потомака Србије, Републике Српске и Хрватске да истрају у бици да се добротворка Диана Будисављевић и њен тим не забораве и да им се у захвалност и сећање на хуманитарну акцију спашавања око 12.000 малих логораша од сигурне смрти, подигну спомен обележја.

Мора се имати у виду и неминован биолошки процес, када се рапидно смањује популација логораша, а потомци у

измењеним друштвено-политичким и животним условима, гаје нове вредности и тако на прошлост њихових предака пада прашина заборава. Да тај процес траје већ од завршетка Другог светског рата говоре и чињенице да су потомци усташа и домобрана за време грађанског рата у Хрватској од 1990-1995. од 6.000 споменика и спомен обележја антифашистичкој борби, уништили 2.964, од којих је њих 731 велике уметничке вредности.

Око усташког концентрационог логора *Јасеновац* и спомен обележја *Јасеновац* влада велика политичка и историјска конфузија, контроверзе, на које се на неопходној временској дистанци коначно мора дати историјска истина. Тако би се спречило хрватским квази историчарима фалсификовање и прекрајање историје и историјских догађаја. У новијој хрватској историографији покушава се усташки концентрациони логор *Јасеновац* приказати као нацистички – немачки радни логор. Покушава се умањити број жртава са 700.000 што представља историцид и ревизију историје Народноослободилачке борбе народа Југославије. Хрватски квази историчари не прихватају налазе мешовитих југословенских комисија, које су поднеле званичан извештај од 700.000 жртава терора тзв. Независне државе Хрватске у логору *Јасеновац*. У садашњој поставци *Јасеновац* стоји 70.000 до 100.000. Они не прихватају ни податке заплењених немачких и усташких докумената, изјава ратних злочинаца, који су били команданти логора или министри у Влади тзв. НДХ.

Из времена НОБ-е у ваздуху виси питање, зашто логор *Јасеновац* у току рата од 1942. до априла 1945. није ослобођен? Током 1944. па до краја априла 1945. године Западнославонски корпус, под командом Титовог генерала Милоша Шумоње, успешно је изводио дејства против Немаца и усташа. Контроверзе око логора се настављају после рата и траже

одговоре на многобројна питања, која су у фокусу интересовања Удружења, а посебно зашто се логор *Јасеновац* није прогласио као логор у коме се догодио холокауст и геноцид над српским, јеврејским и ромским народима, када од укупног броја жртава у Југославији, од 1.700.000, само на логор *Јасеновац* отпада 700.000 жртава? Није расветљено ко је опструирао те активности? Такође је добро познато да су хрватске комунистичке власти, по ослобођењу логораша и логора *Јасеновац*, дозволиле да се два пута разоре и униште сви трагови усташког злочина, затру тако, што се од комунистичких власти дозволило локалном становништву да разнесе грађевински материјал, укључујући и циглу од крематоријума и четири котла, у која су у врелу воду, после мучења, усташе убацивале своје жртве? Сачуван је само један котао и чувао се у музеју у Сарајеву. Никада није расправљано о одговорности тадашњег руководства у Хрватској. Неоспорна је и чињеница да се одуговлачило око подизања монументалног споменика жртвама у концентрационом логору *Јасеновац*, који је подигнут међу последњим у СФРЈ. Такође је познато да је Јосип Броз Тито одуговлачио са прихватањем идејног модернистичког решења вајара Богдана Богранивића, да је наредио Ивану Стеви Крајачићу, тадашњем председнику хрватског Сабора, да одуговлачи изградњу споменика, а да то правда како Хрватска нема средства за ту намену и да је наредио генералу армије Ивану Гошњаку да не дозволи да се на споменик постави плоча, на којој би писало да је у концентрационом логору страдало 700.000 Срба, Јевреја и Рома. Поред тога, Тито није био на откривању споменика на Дан борца, 4. јула 1966. То је и разлог да у јавности влада мишљење да Јосип Броз Тито никад није посетио Јасеновац и поклонιο се жртвама терора некадашње тзв. НДХ. Ову вест је демантовао Иван Ивањи, двадесетогодишњи Титов преводац за немачки језик. У својој књизи *Усамљеност мањине* (стр. 255) он пише: *Немам њојма зашто се њврди да Тито никад није био у Јасеновцу. Био*

је два њуџа. Први њуџ одмах њосле ослобођења, друџи њуџ баи да види како Боџанов цвей изџледа. Маршал није хџео да од џоџа џрави џолиџику, ниџи да се меша у дискусију, колико је људи џамо убијено. Хрватске власти су недолично, траљаво, крајње непримерено организовале откривање монументалног споменика, уз потцењивање жртава логора, преживелих логораша и потомака, те неприхватљивих злоћудних увреда и порука Србима од актуелног председника хрватског Сабора Ивана Стеве Крајачића, Титовог агентурног водитеља у Другом светском рату од стране Комитерне и резидента тадашње совјетске тајне службе у Загребу. Да ли се икада расправљало о Крајачићевој политичкој одговорности за тај поступак, остало је нерасветљено до данашњег дана.

Да би се боље сагледало ово питање у прилог говоре следеће чињенице:

За домаћине церемоније и откривање монументалног споменика *Камени цвей* су били задужени Владимир Бакарић, председник Централног комитета СК Хрватске и Иван Стево Крајачић, тадашњи председник хрватског Сабора. Ниједан није присуствовао, или можда није желео да присуствује, откривању споменика. Бакарић је јавио да се не осећа добро, а Крајачић да не може стићи на време, због оптерећености саобраћајница возилима, што, уствари, није било тачно. Говорница је постављена километар удаљена од споменика. Церемонија је почела са два сата закашњења, а први говорник председник СУБНОР-а хрватске Марко Белинић је на почетку свог говора изнео како је *Јасеновац* био нацистички логор за хрватске комунисте и родољубе, што је изазвало негодовање окупљеног народа, који се почео комешати, а затим је пробио кордон милиције и преко празног поља људи су потрчали према споменику. Готово око стотину хиљада људи, уз крике, плач, посртање и падање је трчало око осам минута до подножја

споменика. Споменик се зацрнео као *саће окићено њчелама*.

А онда је стигла вест да Крајачић стиже, али да је променио протокол и да не долази у Јасеновац, већ у ресторан у бањи Липик, где ће се одржати свечани ручак за службене делегације република, покрајина и страних делегација Удружења логораша. За време ручка Крајачић је почео са вређањем и потцењивањем српске делегације СУБНОР-а, коју је предводио Недељковић.

-А, ви љеуле и рејоње! Сељачине Срби! Хоћеће да њодигеће рафинерије у Новом Сагу и Панчеву. Што ви знаће што се ми разумијемо, а ви знаће свиње само да товиће. И мноо вас је остало, да знаш! Овдје смо вас мало . . . , вређање је завршио Крајачић.

Тито је, када су га упознали са Крајачићевим иступом, питао:

-Шта је то Стево лупетао у Јасеновцу?

Касније, на Титов савет, Крајачић се повукао са свих главних функција без икаквих политичких последица, иако је добро знано да, кад је једном нешто изговорено више се не може повући.

Овакав непримерен однос представника хрватске власти према жртвама терора НДХ над Србима, Јеврејима и Ромима и односа према монументалном споменику *Камени цвети*, који је симбол живота и поновног рађања, допринео је да напишем предходне редове јер су споменици неми вечни тумачи историје, а књиге су вечни и неуништиви докази и тумачи шта се дешавало кроз историју.

Логор Јасеновац се простирао на 240 км² што је једнако површини од 150 фудбалских игралишта. Шест пута је већи од Аушвица.

У Скупштини Србије 29. децембра 2021. пропао је још један покушај да се расправља о Резолуцији о усташком геноциду

у НДХ над Србима, Јеврејима и Ромима од 1941. до 1945. Народна посланица Смиља Тишма (92) оснивач и дугугодишња председница Удружења логораша и потомака *Јасеновац* је предложила да се у дневни ред уврсти, расправља и гласа о овој Резолуцији. Образложила је да је у *Јасеновицу* убијено 700.000 Срба, Јевреја и Рома. Да је од око 74.000 убијене деце у НДХ, у самом логору у *Јасеновицу* убијено око 20.000, од тог броја са Козаре око 11.194 и 39.763 одрасле особе. Остала су са Козаре 13.432 ратна сирочета, без једног или оба родитеља.

Скупштина Србије је закључила да није време да се расправља о том предлогу. Међутим, Скупштина је 2011. у тадашњем сазиву усвојила Резолуцију о српским злочинима над муслиманима у Сребреници 1995. (Босна и Херцеговина). Какав парадокс?

У току припреме овог рукописа за штампање, Скупштина Црне Горе је на Видовдан (28. јуна) 2024. донела, прва у Европи и свету, Резолуцију о геноциду у системима логора Јасеновац, Аушвиц и Маутхаузен.

Чињеница да се мој предак Бундало, по мајка Даници, почетком 19. века доселио у Горње Водичево из бунтовног кнежопољског села Побрђана, да са главном јунакињом Миком Бундало – Бригитом Кнежевић имам нешто заједничко у генетском коду, и то ме је, између осталог, мотивисало да напишем овај роман.

ДА КЊИГА НЕ ЧЕКА ПРЕСУДУ

После хапшења Борислава Ђукића, пензионисаног генерал-мајора Војске Југославије, на Тиватском аеродрому 18. јула 2015, по хрватској потерници, за наводни ратни злочин, и његовог изручења Хрватској од стране Црне Горе, надала сам се његовом брзом повратку или, у најгорем случају, некој симболичној, иако незаслуженој казни. Међутим, пролазили су дани и године, а 18. јула 2025. навршила се цела деценија откако Борислав борави у истражном затвору у Сплиту без правоснажне пресуде. Не губећи наду и помажући одбрани колико сам могла и колико је допуштено, излиставала сам његове дневнике, као и разне рукописе, међу којима је и неколико започетих, а недовршених књига. Рукопис књиге, збирку приповедака *У вртлогу животиња* сам, у сарадњи са његовим пријатељима, објавила 2021. године. Још једном од тих рукописа, под називом *Нейреболни оживици малих лојораша* недостајала је само рецензетска реч, лекторисање и графичка опрема. Наравно требало је одредити се и за неког издавача.

Како време неумитно чини своје, његови пријатељи су ме запиткивали и наговарали да „без Боре“ нађем неког издавача и објавимо бар ту књигу, чији би излазак пуно значило. Његово неодлучно да *књига може да сачека*, и да би радо да је *још мало дошера*, када за то буде имао *јриликe*, протумачили смо као Борин неугасиви оптимизам, па смо, ипак, одлучили да потражимо издавача. Његов коначан одговор да *одавде иде сам не моју да јроцењујем као ви, а ваљда ме и не ошјисујете*, *иа чинише како мислише да је боље*, схватили смо као какав такав подстрек. Стога сам се договорила са његовим пријатељима да припремимо књигу за штампање и да пронађемо издавача.

Душан Миловановић, новинар, и публициста, припомогао

је у приређивању књиге, као и са извесним корекцијама које су резултат нових сазнања, насталих у минулом времену. Игор Кнежевић, син главне јунакиње романа, ангажовао се око изналажења издавача, па им се, у име аутора, неизмерно захваљујем, као и рецензенту, историчару др Милану Кољанину, затим Магдалени Рељић на лекторисању и коректури рукописа, Ивани Гавриловић на прелому књиге, и Стојанки Ђорђевић Николић на ликовном прилогу за насловну страну књиге.

Поред тога, аутор се захваљује Игору Кнежевићу, Даринки Шурлан, њеној ћерки Лели и сестрићу Новици Пајићу, Удружењу логораша и потомака *Јасеновац* из Београда, Славку Милинковићу, Милинку Чекићу, генералу Миодрагу Панићу, на прикупљању књижевне грађе о ликовима и догађајима, којима се бави у овом роману.

Посебно смо захвални издавачу, Архиву Војводине из Новог Сада.

*Рагмила Бујарски-Ђукић,
суйруја Борислава Ђукића*

БЕЛЕШКА О АУТОРУ

Борислав П. Ђукић је рођен 21. септембра 1948. године у Горњем Водичеву, код Новог Града (Босански Нови. Основну школу је похађао у родном Горњем Водичеву, Добрљину и Новом Граду. По завршетку гимназије 1967. у Новом Граду, одлази у Београд у Војну академију, коју завршава 1971. године. Као официр ЈНА завршио је и Вишу војну академију и Ратну школу. Службовао је у Македонији, Црној Гори, Хрватској и Србији. Имао је бриљантну војничку каријеру. Пензионисан је као генерал Војске Југославије. Због спречавања разбијања СФРЈ, касније учешћа у грађанском рату у Хрватској, нашао се у истражном затвору у Хрватској.

До сада је објавио хронику Водичево вијековима на граници империја (2005. и 2007), животопис Песник са Козаре-живот и дело Драгана Колунције (2007), студију Разбијање Југославије – место и улога Хрватске (2008), зборник Др Миливој Родић – портрет племенитог Козарчанина (2010), збирку приповедака Руковети срећног живота (2012), са групом аутора Монографију 24. класе Војне академије КоВ (2019), збирку приповедака У вртлогу живота (2021) и неколико научних саопштења. У заточеништву је завршио два рукописа романа Заточеник судбине и Изгубљена илузија, које ће објавити када се за то стекну услови. Члан је Удружења књижевника Србије, Клуба генерала и адмирала Војске Србије, Удружења резервних војних старешина СВК, те завичајних удружења: Срба из Босне и Херцеговине, Козарчана и Новљана *Castrum Novum* у Београду.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

821.163.41-94

ЂУКИЋ, Борислав П., 1948-

Непреболни ожиљци малих логораша / Борислав Ђукић. -
Нови Сад : Архив Војводине, 2025 (Нови Сад : Сајнос). - 220 стр.
: ауторова слика ; 20 см. - (Библиотека Посебна издања / Архив
Војводине)

Тираж 300. - Белешка о аутору: стр. 221.

ISBN 978-86-6178-238-1

COBISS.SR-ID 175736073

Борислав Ђукић
НЕПРЕБОЛНИ ОЖИЉЦИ МАЛИХ ЛОГОРАША

Издавач

Архив Војводине
Нови Сад, Жарка Васиљевића 2А
www.arhivvojvodine.org.rs

За издавача

Др Небојша Кузмановић, директор Архива Војводине

Приређивач

Душан Миловановић

Лектура и коректура

Магдалена Рељић

Ликовни прилог за насловну страну

Стојанка Ђорђевић Николић

Компјутерска обрада

Радмила Бугарски-Ђукић

Прелом и дизајн корица

Ивана Гавриловић

Штампа

САЈНОС, Нови Сад

Тираж

300 примерака

ISBN 978-86-6178-238-1